ŚRAUTA SÚTRA OF ÁPASTAMBA

BELONGING TO THE

TAITTIRÍYA SAMHITÁ

WITH THE

COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY

DR. RICHARD GARBE,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF KÖNIGSBERG

VOLUME II.

PRAŚNAS 8—15.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1885.

TABLE OF CONTENTS.

Haviryajña-sacrifices.

Vol. I.

Vol. II.

Soma-sacrifices.

ओम् ॥

अथ नित्यत्वसामान्याद्धविर्यज्ञसामान्याच्च चातुर्मास्यानि व्याचष्टे ॥

अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति । १ ।

चतुर्षु चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि । तैः समुदितैरिष्टवतो ऽल्पकालिकेन भोगेन क्षपयितुमशक्यं पुण्यं भवतीति । नित्यत्वे ऽप्येषां फलोपन्यासः पशुबन्धवदेव प्रत्येतव्यः ॥ नित्यत्वं चैषां ब्राह्मणे चतुर्होत्रादिविधिष्वनेकत्र नित्यैः समभिव्याहारात् । सूत्रकृता च नित्याधिकारे वचनात् । आश्वलायनेन च दर्शपूर्णमासावारभ्य ... इष्टिपशुचातुर्मास्यैरिति नित्यानुक्रमे पाठात् । तथा च बौधायनेन यावज्जीवप्रयुक्तानि चातुर्मास्यानि स्युरिति यावज्जीवाभ्यासवचनात् । भारद्वाजेनाप्यादौ फलाननुबन्धेनामूनि विधाय ततः काम्यचातुर्मास्यानि व्याख्यास्याम इति नित्यकाम्यविभागप्रदर्शनाच्च ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजते । २ ।

विश्वदेवतात्वेन विश्वदेवसंबन्धात् तैरिष्टत्वेन पुराकल्पश्रवणाच्च ... पर्वणः समाख्या वैश्वदेवमिति । तेन चैत्रफाल्गुनयोश्चान्द्रमसयोरन्तरस्यां पौर्णमास्यां यजेत । भारद्वाजबौधायनाभ्यां तु ... अपि पर्वणामुदगयनमात्रे प्रयोगो द्वादशाहेनापवर्गश्चोक्तः ॥ ... उदगयन आपूर्यमाणपक्षे सर्वाणि तेषां ... भावः ॥

निवर्तनमन्ते वपनमिति। तथा अथ यदि द्वादशाहचातुर्मास्यै-र्यक्ष्यमाणः प्रतिपदि वैश्वानरपार्जन्याभ्यामिष्ट्वा द्वितीये वैश्वदेवेन तृतीये चतुर्थे चोपरम्य पञ्चमे वरुणप्रघासैः षष्ठे सप्तमे चोपरम्या-ष्टमे नवमे च साकमेधा दशम एकादशे चोपरम्य द्वादशे शुना-सीरीया त्रयोदशे पशुरिति। संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः संवत्सरमेव यजत इति विज्ञायत इति॥ बौधायनश्चाह नक्षत्रप्रयोग उदगयन इत्येके उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे प्रयुञ्जीतेति। तथा द्वादशाहे ऽपि चातुर्मास्यैर्यजेत प्रथमायां वैश्वदेवेनेष्ट्वा चतुर्थ्यां वरुणप्रघासैरष्टम्यां नवम्यां च साकमेधैर्द्वादश्यां शुनासीरीयपशुना यजेतेति विज्ञायत इति॥ केचित्तु यथाप्रयोगमित्यौपमन्यव इत्य-नेन बौधायनवचनेनार्वागपि द्वादशाहाद्यावत्प्रयोगभाविना काले चातुर्मास्यापवर्गो ऽभिहित इति मन्यन्ते। तदयुक्तं प्रयोगकालावधि-कत्रह्मचर्यनियमपरत्वात्तस्य। तच्च पूर्वापरपर्यालोचनयैवाध्यवसानमि-त्यलं विस्तरेण॥

पूर्वस्मिन्पर्वणि पञ्चहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनी-यग्रहं हुत्वान्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं पार्जन्यं च चरुम्। ३।

पूर्वं पर्वेति चतुर्दश्यभिप्रेता न पञ्चदशी पूर्वसूत्रेण तथा-वचनात्। पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजत इति लिङ्गात् औभृते आखेष्टेति लिङ्गाच्च। अन्वारभ्यन्ते ऽनया चातुर्मास्यानीत्य-न्वारम्भणीया वैश्वानरपार्जन्या। वैश्वानरस्य चाग्निर्वैश्वानरो देवतेति

पुनराधेये। न पञ्चहोत्रन्वारम्भणीययोः समानाग्निलं उभयोरप्या-रम्भार्थयोः स्वतन्त्रत्वात् वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्तेतेति पृथगुपादानाच्च ॥

वैश्वानरो न ऊत्या पृष्टो दिवीति वैश्वानरस्य याज्यानुवाक्ये॥ पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पुत्राय मीढुषे। स नो यवसमिच्छतु॥ अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसाविवास। कनिक्रदद्वृषभो जीरदानू रेतो दधात्वोषधीषु गर्भमिति पार्जन्यस्य॥ हिरण्य नरे ददाति धेनुं पार्जन्ये। सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते। ४।

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते। ५।

प्रवणे यजते पूर्वस्मिन्नेव देशे देशान्तरे वा साधारणनिर्देशात् प्रघासेषूदवसाननियमाच्च। सत्याषाढस्त्वाह प्राचीनप्रवणे वैश्व-यजेतोदवसाय वेति ॥

अनुबन्ध्यवद्गार्हपत्यादग्निं प्रणयन्नोद्यतहोमं जुहो-। ६।

वैश्वदेवायागूर्याप उपस्पृश्य पशुबन्धआहृताहवनीयं प्रणयति। उद्यतहोमं जुहोति। पूर्वा यतस्त्वपरो भवतीति लिङ्गविरोधा-भावः ॥

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिति होतुरभिज्ञाया-हवनीयायतन ऊर्णास्तुकां निधाय तस्यामग्निं प्रतिष्ठा-पयति। ७।

पुनरूर्णास्तुकाग्रहणात्संभारान्तराणि परिसंख्यातानि भवन्तीति। तस्या-मग्निं प्रतिष्ठाप्य समानमातिमुक्तिभ्यः॥

नानुत्तरवेदिके पांसुकं प्रणयनं विद्यत इत्यपरम्। ८।

अनुत्तरवेदिक इति वचनात् उत्तरवेदिमति वरुणप्रघासतन्त्रे महा-हविषि च नित्यं पांसुकं प्रणयनम्॥

अग्नीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वैश्वदेव्या आमिं वत्सानपाकरोति। ९।

आमावास्यतन्त्रतामस्य पर्वणः स्थापयितुमग्न्यन्वाधानादेरनुक्र-मत्र च वैश्वदेविकं हविः। विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवभागं विश्वेभ्य-भ्यः शरदो दुहाना इत्यादयो विकाराः प्रत्येतव्याः॥

प्रसूमयं बर्हिः प्रस्तरश्च। १०।

प्रसूः पुष्पम्। तद्वन्तो दर्भा लाव्या इत्यर्थः। ननु प्रसूमयं त्यादिवद्बर्हिर्ग्रहणेनैव प्रस्तरस्यापि सिद्धे ग्रहणे किमर्थं पृथक् ग्रहणम्। परमतनिरासार्थमिति ब्रूयात् कल्पान्तरकारैः कैश्चि-त्तरस्य प्रसूमयत्ववचनात्। आदरार्थं वा ब्राह्मणपरिव्राजकन्य-यथा प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेद्या च बर्हिषेत्यादौ॥

त्रेधा संनद्धं पुनरेकधा। ११।

तदेतदुभयात्मकं बर्हिरेकनिधनेोपपन्नमपि प्रथमं त्रेधा विभज्य संनह्य त्रीनपि तान्भागान्पुनरेकधा संनह्यतीत्यर्थः ॥

तस्मिन्मन्त्रः । १२ ।

तस्मिन्नेकधासंनहने संनहनमन्त्रः । प्रथमानि तु संनहनानि तूष्णीं भवन्ति । तत्र च । संनद्धस्य बर्हिषः प्रस्तररहितौ भागौ । प्रथमं बर्हिर्मन्त्रेण संभृत्य तयोः प्रस्तरवन्तं भागं बर्हिर्मन्त्रेण प्रस्तरमन्त्रेण चात्याधाय ततः सर्वं संनहनमन्त्रेणैकधा संनह्यति ॥

तथेध्मः । १३ ।

तथेध्मो ऽपि प्रसूनमयः पुष्पितशाखाद्‌वृक्षादाहार्य इत्यर्थः ॥

त्रयोदिंशतिदारुः । १४ ।

गतः ॥

त्रीन्कलापान्संनह्यैकधा पुनः संनह्यति । १५ ।

तत्रापि प्रथममष्टाभिरष्टाभिः सप्तकेन च तूष्णीं त्रीन्पुञ्जान्संनह्य ततस्तान्संनहनशुल्बे मन्त्रेण संभृत्य ततः संनहनमन्त्रेणैकधा संनह्यति ॥

पूर्ववद्वैश्वदेव्याः सायंदोहं दोहयति । १६ ।

पूर्ववत् सांनाय्यवत् । तत्र च यवाग्वा सायं स्वयंहोमः । इह वो विश्वे देवा रमयन्तु गाव इत्यादयो मन्त्रविकाराः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

श्वोभूते पात्रसंसादनकाले पालाशं वाजिनपात्रं प्रयुनक्ति स्रुचं वा। १।

पात्रं चमसं चमसेन जुहोति स्रुचा वेत्यनुवादात्। कंसं चमसं वेति तु कल्पान्तरकाराः। न च तयोर्जुह्वधर्माः जुह्वत्कल्प इत्यवचनात पालाशवचनाच्च। तेन प्रातर्दोहपात्रैः सह प्रयोगः॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति यथासमाम्नातमष्टौ हवींषि निर्वपति। २।

राजसूयिकान्याग्नेयादीनि द्यावापृथिव्यान्तानि हवींषि समाम्नातानि क्रमेण निर्वपति॥

तेषां पौष्णान्तानि पञ्च संचराणि। ३।

संचरन्ति पर्वान्तराण्यपीति संचराणि पर्वचतुष्टयसाधारणानीति यावत्। यथा तत्र तत्र समाम्नातमेतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति॥

पिष्टानां पौष्णं श्रपयति। ४।

पिष्टैस्तण्डुलैस्तत्र चरुपुरोडाशगणन्यायेन प्रागधिश्रपनात्। पौष्णार्थानामपि पुरोडाशीयैः सह विभागः न चरव्यैः पेष्टव्यत्वसामान्यात् उभयोश्च राश्योर्यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभज्य देवतोपदेशः सकृत्तादिभर्ज्यांनाम्। ततः पात्र्यां पिष्टेषु समुप्तेषु प्रणीताभिः संयुते, न च पौष्णार्थानां पूर्ववद्विभागः॥ तथा च भारद्वाजः सकृत्तराण्यपिनहि संयुतानां पिष्टानां पौष्णमपोद्धरतीति। सत्याषाढश्चाह संयुतानां पिष्टानां विभागमन्तरेण पौष्णमपच्छिद्य चरुकल्पेन श्रपयतीति॥

ततश्चाधिश्रयणकाले चरुवद्यजुरस्पृताश्चम्‌ पौष्णमोप्य श्रपयति। कपालोपधानकाले भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वेत्यूहेनैककपाले ऽङ्गारानध्यूह्य प्रातर्दोहः॥

तस्मै प्रातर्दोहे सायंदोहमानयति । ५ ।

मारुताधिश्रयणानन्तरमानयति पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोतीति लिङ्गात् व्यक्तोक्तत्वाच्च बौधायनेन॥

यत्संवर्तते सामिक्षा । यदन्यत्तद्वाजिनम् । ६ ।

तत्र यद्धनीभूतं संपद्यते तदामिक्षाहविः। अवशिष्टं तु वाजिनम्। तदुभयमपि तथैवावस्थाप्य द्यावापृथिव्यस्याधिश्रयणादि करोति॥

पशुवत्संप्रैषः । तथाज्यानि । ७ ।

पशुवदाज्येन दध्नोदेहीति विकृतः संप्रैषः। तथाज्यानि चतुर्गृहीतानि भवन्ति पृषदाज्यवन्ति च॥

पृषदाज्ये विकारः । महीनां पयो ऽसीति पृषदाज्यधान्यां द्विराज्यं गृह्णाति द्विर्दधि सकृदाज्यम् । ८ ।

पृषदाज्ये पृथगेव गृह्णाति न तु दधन्याज्यमानीय। तथा महीनां पयो ऽसीति पुनर्वचनाज्ज्योतिरसीति मन्त्रो निवर्तते॥ मार्दनकाले दधिस्थाली न साद्या कार्याभावात्। अभिघारणकाले सौम्यवर्जं त्वाष्ट्रान्तानामाग्नेयविकारत्वान्मन्त्रेणाभिघारणं तूष्णीमितरेषां प्रातर्दोहवदामिक्षायाः॥

उद्वासनकाल आमिक्षां संहृत्य द्वयोः पात्रयोरुद्धृत्य वाजिनैकदेशेनोपसिञ्चति । ९ ।

उद्वासनकाले मारुतोद्वासनानन्तरमामिक्षां सांनाय्यवदुद्वास्य संनहनाद्युपसेचनान्तं कृत्वा ततो वाजाग्निमुद्वासयति ॥

अलंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयत्याविः-पृष्ठं वा कृत्वा व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयति । १० ।

व्याख्यातः ॥

उत्करे वाजिनम् । ११ ।

वाजिनं तु तूष्णीमासादयति न व्याहृतिभिर्न च प्रियेणेति प्रधानहविर्मन्त्रप्रत्याम्नायत्वादुभयोर्मन्त्रयोः अप्रधानत्वाच्च वाजिनस्य । यथो-मष्टौ हवींषि निर्वपतीति ॥

पञ्चहोत्रा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्नान्यभिमृशति । १२ ।

आमावास्यतन्त्रत्वादेव सिद्धे पञ्चहोतुः पुनरुपादानमितरमन्त्रपरिसंख्यानार्थम् । आगन्तुको ऽयमधिकः प्राकृतेभ्य इत्यन्ये । तद वैन्द्राग्नवदभिमर्शनं मारुतस्य यथोक्तं भारद्वाजेन द्वयोश्चरण्यच ऐन्द्राग्नविकारा इति ॥ सांनाय्यमन्त्रयोरामिक्षायामूहो वप व्याख्यातः । तस्याश्चोभयदोहविकारत्वं वरुणप्रघासेषु वक्ष्यति ॥

पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यश्च । १३ ।

हवींष्यासाद्य पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यश्च सप्तदश ॥

नव प्रयाजाः । १४ ।

गतः ॥

चतुर्थोत्तमावन्तरेण पाशुकास्त्वारो दुरःप्रभृतयः प्रैषप्रतीकयाज्याः । १५ ।

प्रैषाणां प्रतीका आदयो याज्या येषां ते तथोक्ताः । तद्यथा दुरो अद्य आज्यस्य वियन्त्वित्याद्यनुमन्त्रणास्त्वेषां पशुवदेव द्रष्टव्याः ॥

पशुवत्समानयनम् । १६ ।

चतुर्थाष्टमयोरित्यर्थः ॥

प्रचरणकाल उपांशु सावित्रेण प्रचर्य पूर्ववदेकक-पालेन प्रचरति । १७ ।

पात्रामिक्षायाः सकृत्सकृदवदानम् । पात्रद्वयादेकस्माद्वा यागः । उत्तरस्माच्छेषकार्याणि हविरेकत्वात् । केचित्तु पात्रद्वयाद्द्विर्द्विरवद्यन्ति द्वयोरुद्धरणस्यार्थवत्त्वाय । पूर्ववत् आग्रयणैककपालवत् ॥ यद्यप्ययमेव प्रकृतिः सर्वैककपालानां तथापि तत्रैव धर्माणां सूत्रकृता प्रथमोक्तेरदतिदेशः । कृतानुमन्त्रणं चाग्नीषोमीयवत्सौम्यस्य आग्नेयवत्सावित्रस्य ऐन्द्राग्नवन्मारुतस्य । प्रत्यक्षाम्नातास्त्वितरेषामनुमन्त्रणाः ॥

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-भिजुहोति । १८ ।

गतः ॥

दक्षिणाकाले प्रथमजं वत्सं ददाति मिथुनौ वा गावौ । १९ ।

प्रथमजस्तस्मिन्संवत्सर इति शेषः ॥

पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा तेन नवानूयाजान्यजति । २० ।

गतः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

अष्टावाद्याः प्राकृताः प्रैषवर्जम् । १ ।

आदितस्तावदष्टावनूयाजा मैत्रावरुणप्रैषवर्जम् । आदित एवाष्टौ प्राकृतैः समानास्त एवैषां याज्याः त एव च कृतानुमन्त्रणा इत्यर्थः ॥

उत्तमेनोत्तमम् । २ ।

नवमं तूत्तमेनैकादशेनैव निगदेन यजति । अथवा प्राकृतेनोत्तमेनेत्यर्थः ॥

देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यज यजेतीतरान् । ३ ।

एवं प्रकृतिवदेव संप्रेष्यति न पशुवत्संप्रेष्यतीत्यर्थः ॥ ननु मैत्रावरुणाभावात् प्रैषवर्जमिति वचनाच्च प्रकृतिवदेव संप्रैषो भविष्यति तत्किमर्थमारम्भः । सत्यं तथा भविष्यति ॥ भ्रमस्त्वन्यः प्राप्तः स्यात्

प्रकृतौ हि सर्वार्थेनाग्न्युपस्थानादिकेन प्रातिस्विकेन च द्वितीयेन सध्यमोत्तमयोरेव द्वियजत्वं दृष्टम्। तथा पश्चादपि तद्विकाराणामेव द्वियजत्वमुक्तं उत्तरयोर्विकारेष्विति। वक्ष्यति च पितृयज्ञे देवौ यजेति प्रथममिति। तेनात्रापि तद्विकाराणां पञ्चमप्रभृतीनामेव द्वियजत्वं न तु प्रथमविकाराणां द्वितीयतृतीयचतुर्थानामिति। तस्मात्क्रमनिवृत्त्यर्थो युक्तः पुनरारम्भः॥

संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इति। दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते। ४।

अथ पशुवद्वाहनादि सहोपभृता पृषदाज्यधान्याः। सूक्तवाके तु होता दिव्यं धामाशास्त इत्यस्य पुरस्तात्संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्यावपति॥

एवं यजमानो जपति। आशास इति मन्त्रं संनमति। ५।

यजमानोऽपि मा मे मत्याशीरित्यस्य यजुषोऽनन्तरं संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास इति जपति॥

परिधीन्प्रहृत्य संस्रावान्तं कृत्वा वाजिनपात्र उपस्तीर्यान्तर्वेदि बर्हिरनुविपिञ्जन्वाजिनं गृह्णाति। ६।

संस्रावान्तं कृत्वेत्येतावतैव सिद्धे परिधीन्प्रहृत्येति वचनं प्रहृत्य परिधीञ्जुहोतीति वाजिमब्राह्मणस्थाण्वयमेवार्थ इति दर्शयितुम्। तेन संस्रावः परिधिप्रहरणाङ्गमिति स्थापितं भवति। बर्हिरनुविपिञ्जन् बर्हिषि स्कन्दयन्॥

नाभिघारयति । ७ ।

अभिघारणप्रतिषेधादवदानावचनाच्च द्विर्गृहीतेनैवेज्या न चतुर्गृहीतेन ॥

वाजिभ्यो ऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संप्रैषौ । वषट्कृते चमसेन जुहोति । स्रुचा वानुविषिच्यमानयानुवषट्कृते च । ८ ।

गताः ॥

ऊर्ध्वज्ञुरासीनो ऽनवानं होता यजति । ९ ।

अनवानं अनुच्छ्वसन्नर्धर्चे । मांनाय्यवद्धुतानुमन्त्रणम् । नेत्यन्ये प्रधानार्थत्वात्तस्य ॥

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुयजति । १० ।

अनुवषट्कारस्य स्विष्टकृदर्थत्वादग्नेरहमायुष्मानित्यनुमन्त्रणम् ॥

त्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यति सोमस्य वाजिनस्य घर्मस्येति । ११ ।

समवदानं सहग्रहणम् । सोमादीनां त्रयाणां ग्रहणे ऽनुवषट्कारात् स्विष्टकृदर्थे न पृथग्गृह्णाति किं तु देवतेज्याशिष्टेनैव यजतीत्यर्थः अन्ये त्वाहुः त्रयाणां हविषामयमेवानुयाजः न तु स्विष्टकृदिज्यास्तीति

उद्रेकेण पशुबन्धवद्दिशः प्रतीज्यान्तर्वेदि प्रैषं समुपहूय भक्षयन्ति । १२ ।

उद्रेकः शेषः। प्रतीक्ष्य प्रतियागं॰ कृत्वाग्नीवेदि सादितं शेषं सर्वे सर्वानुपह्वय भक्षयन्ति पात्रादादाय॥

असावसावुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते।१३।

कर्मनामधेयेन कर्मनिमित्तेन नाम्ना यथा होतरुपह्वयस्वाध्वर्यवुपह्वयस्वेत्यादि॥

उपह्वत इति प्रतिवचनः। १४।

प्रतिवचनो मन्त्र इति शेषः। उपह्वतो ऽस्मि मयेत्यर्थः॥

होता प्रथमो भक्षयति यजमान उत्तमः। यजमानः प्रथमश्चोत्तमश्चेत्येके। १५।

अनियतक्रमास्त्वितरे प्रवर्ग्यपितृयज्ञयोरिव विशेषावचनात्। भारद्वाजस्त्वाह होताग्रे ऽथाध्वर्युरथ ब्रह्माथाग्नीदथ यजमान इति॥

वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्माँ रेतः सिक्तममृतं बलाय। स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम वाजिनं भक्षयन्तः। तस्य ते वाजिभिर्भक्षंकृतस्य वाजिभिः सुतस्य वाजिपीतस्य वाजिनस्योपह्वतस्योपह्वतो भक्षयामीति भक्षयति। १६।

भक्षयिता योयः स सर्वो ऽनेन भक्षयति॥

पशुवत्समिष्टयजूंषि। १७।

पशुवत् यज्ञमिति त्रीणि॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ।१८।

दर्शवत्संस्था। आमिक्षा यजमानभागो दधिपयोमन्त्राभ्यां प्राश्यः॥

इति तृतीया कण्डिका।

श्वोभूते पौर्णमास्येष्ट्वा प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या आप उन्दन्तु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्युपोद्य त्र्येण्या शलल्येक्षुकाण्डेनेक्षुशलाकया वा लौहेन च क्षुरेणौदुम्बरेण नि केशान्वर्तयते वापयते श्मश्रूणि।१।

अद्भिः क्लेदनं उपोन्दनम्। त्रीणि श्वेतान्येनानि यस्याः सा त्र्येणी। शल्यकमृगस्याङ्गरुहा सूचिः शलली। इक्षुकाण्डं इक्षोरनन्तरं का शलाका वा। उदुम्बरं ताम्रं औदुम्बरेणेति लोहविशेषणं लोहित यसेन निवर्तयत इति श्रुतेः। तत्र तु ताम्रस्य केवलस्य वपना सर्थ्यात्तन्मिश्रेण कालायसेन क्षुरं कुर्वन्ति। तेनेक्षुशललीभ्यां गृहो क्षुरेण केशान्निवर्तयते छिनत्ति। शललीक्षुभ्यां केशान्विनीय क्षु निवर्तयत इति कल्पान्तरम्। श्मश्रूणि वापयते स्वार्थिको णि वापयते वाध्वर्युणा यजमानः सर्वं वापयत इति सत्याषाढः॥ ह

ऋतमेव परमेष्ठ्यृतं नात्येति किंचन। ऋते समु आहित ऋते भूमिरियं श्रिता॥ अग्निस्तिग्मेन शोचिषा तप आक्रान्तमुष्णिहा। शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य तेजसा॥ ऋतेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये। तपर

स्यानुवर्तये शिवेनास्योपवर्तये शग्मेनास्याभिवर्तय इति निवर्तयति। २।

अनेन मन्त्रेण केशानध्वर्युर्निवर्तयति। श्मश्रूणि तूष्णीं वपतीति॥

तदृतं तत्सत्यं तद्व्रतं तच्छकेयं तेन शकेयं तेन राध्यासमिति यजमानो जपति। ब्राह्मण एकहोतेति चानुवाकम्। ३।

निवर्त्यमानेषु केशेषु जपति॥

तस्य पर्वस्वन्तरालव्रतानि। ४।

यजमानस्य वैश्वदेवादिषु पर्वसु चतुर्मासभाविषु तत्तदन्तरालकालिकानि व्रतानि वक्ष्यन्ते॥

न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति। ५।

प्राप्तस्य प्रतिषेधः। नित्ये पशौ वैधमिडामांसभक्षणं भवत्येव॥

ऋत्वे वा जायाम्। ६।

ऋतौ महिषीं जायामुपैति वा॥

नोपर्यास्ते। ७।

उपरि पीठादावासने शयीत वा। प्रदर्शनार्थं लासनवचनम्। अधः शयीतेत्येवाश्वलायनः॥

जुगुप्सेतानृतात्। ८।

जुगुप्सया वर्जनं लभ्यते। वर्जयेदनृतम्। आहिताग्नित्वादेव सिद्धस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राङ् शेते। ९।

प्राक्शिराः ॥

मध्वश्नाति। १०।

ओदनत्वेन व्यञ्जनत्वेन वेति संशये निर्णयमाह ॥

मध्वशनं स्यादित्येकम्। व्यञ्जनार्थमित्यपरम्। ११।

मध्वश्नातीति श्रुत्यर्थस्य विशयित्वादिति भावः ॥ अत्रानुग्रहमाह भारद्वाजः मध्वलाभे दैव्यं मधु वेति विज्ञायते वनस्पते मधुना दैव्येनेति। दैव्यं मध्विति घृतमित्यर्थः। बौधायनश्च मध्वश्नाती प्रकृत्याह घृतमित्येवेदमुक्तं भवति दैव्यं मध्विति विज्ञायत इति आश्वलायनस्तु मधुमांसलवणस्त्र्यवलेखनानि वर्जयेदिति ॥

ऋतुयाजी वा अन्यश्चातुर्मास्ययाज्यन्यः। १२।

वैश्वदेवादीनां पर्वणां संवत्सरकालसाध्यानां प्रवृत्तिद्वैविध्यमनेन प्र दर्श्यते। स एष चातुर्मास्ययाजी द्विविधः एक ऋतुयाजी इतरश्चा र्मास्ययाजी। तत्र यो वसन्तादीनृतूनेव प्रतीक्षमाणस्तत्तदृतौ जा तेनतेन पर्वणा यजेत न तु चतुर्मासावधिः फाल्गुन्याषाढ्य चापेक्षते स ऋतुयाजी। यस्त्वेवमुभयमप्यपेक्ष्य यजते स चातु स्ययाजी। एतदुक्तं भवति वक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्षुचतुर्षु मा चातुर्मास्यैर्यजेत वसन्तादृतुषु वा जातेषु तस्यतस्यैताराद्यिम आति पर्वणीति ॥ तत्रर्तुयाजिनो विधिं दर्शयति ॥

यो वसन्तोऽभूत्प्रावृडभूच्छरदभूदिति यजते स ऋतुयाजी । अथ यश्चतुर्षुचतुर्षु मासेषु स चातुर्मास्ययाजी ॥ वसन्ते वैश्वदेवेन यजते प्रावृषि वरुणप्रघासैः शरदि साकमेधैरिति विज्ञायते । १३ ।

ऋतुयाजिविषय एवायं विधिर्न चातुर्मास्ययाजिविषयः इतरथा साकमेधानां शरद्विधाने चातुर्मास्यावधिविरोधात् फाल्गुन्याषाढ्यादिविधिनैव सिद्धेः वसन्तप्रावृड्विधिर्वैयर्थ्याच्च । न च वाच्यं सौरे वसन्ते या फाल्गुनी या प्रावृषि चाषाढी तत्रैव प्रवृत्त्यर्थं वसन्तप्रावृड्विधानमिति चान्द्रमासानुसारेणैव चातुर्मास्यप्रवृत्तेर्दर्शयिष्यमाणत्वात् । तस्मादृतुयाजिन एवायं विधिः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

ततश्चतुर्षु मासेष्वाषाढ्यां श्रवणायां वोदवसाय वरुणप्रघासैर्यजते । १ ।

चातुर्मास्येषु मासान्संचष्ट इति वक्ष्यति । ततः पर्वगणनया वैश्वदेवकालात्परतः फाल्गुनादेवाद्यारभ्य चतुर्षु चान्द्रमसेषु मासेष्वतीतेषु यानन्तराषाढी श्रावणी वा तयोरन्यतरस्यामुदवसाय देशान्तरं गत्वा वरुणप्रघासाख्येन पर्वणा यजेत । आषाढी श्रावणी च फाल्गुनीवत्पौर्णमास्यौ व्याख्याते । उदवसायेति वचनं वैश्वदेववदनियमे प्राप्ते

नियमार्थम् ॥ वरुणप्रघासमसमाख्या तु यदादित्यो वरुणं राजानं वरुणप्रघासैरयजतेति वरुणस्येज्यत्वस्तवनेनाभिद्धादेवतात्वेन च वरुण-संबन्धात् शमीपर्णान्युपवपति घासमेवाभ्यामपियच्छतीति घाससंबन्धाच्च निर्वक्तव्या। शब्दश्चायं नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गान्तश्च प्रयुज्यते ॥ चतुर्मासेष्वाषाढ्यामिति नियमात् अधिकमासवति वत्सरे न चातु-र्मास्यारम्भः ॥

प्ररूढकक्षे यष्टव्यमिति बह्वृचब्राह्मणं भवति। २।

बह्वृचब्राह्मणवचनं विकल्पार्थम्। प्ररूढाः कक्षाः गुल्माः यस्मिन्देशे तत्र वा यजेत। यत्र क्वचिद्वा देशान्तर इत्यर्थः ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः। ३।

तस्येति कर्मापेक्षया पर्वापेक्षया वैकवचनम्। कल्पः प्रयोगः ॥

वेदी कृत्वाग्रेण गार्हपत्यं समे प्राची वेदी भवतः।

आग्नेयाप उपस्पृश्य उदवसाय गार्हपत्ये निहिते ऽनन्तरं वेदी कु[illegible] वेद्यौ कार्ये ते चाग्रेण गार्हपत्यं नापरेणाहवनीयं नापि कल्पान्त[illegible] भिप्रायेणाग्रेणाहवनीयम्। प्राची प्राक्प्रवणे समे द्वे अपि दार्शपूर्णमा[illegible] सिक्याविव्यर्थः। उत्तरस्याः प्राग्दक्षिणकलभ्रमनिरासार्थं समवचन[illegible] कः प्रसङ्गः। अस्ति भ्रमहेतुः उत्तरवेदिसंबन्धात् प्राग्दक्षिणो वोक्त[illegible] कल्पान्तरे। तन्निरासार्थं च। तस्माद्युक्तमेव साम्यवचनम् ॥ तत्रा[illegible] गार्हपत्यस्य प्रतिप्रस्थातृसंचरार्थमन्तरालं मुक्त्वा शिरःस्थानीयस्य गा[illegible] पत्यस्य बाहुद्वयस्थानपार्श्वयोर्द्वे वेदी भवतः ब्राह्मणे तासां दक्षि[illegible]

बाहुरिति प्रकृत्य तस्माद्वातुर्मास्ययाज्यमुष्मिंल्लोक उभयाबाहुरिति बाहुत्वेन वेद्यो: स्तवनात् तस्मात्पृथमात्रं व्यंसाविति लिङ्गाच्च ॥

उत्तरामध्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता। उत्तरे विहारे ऽध्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता। ५।

चरति कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥

उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम्। ६।

विहारसंयुक्तं कृत्स्नं तन्त्रमुभयोर्विहारयोर्भवति। उभयदेशभावित्वात्प्रधानानां देशभेदे चाङ्गानामविभवादिति भावः। यथोक्तं न्यायविद्भिः वैरुणे ऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्पृथक् तन्त्रं क्रियतेति ॥

[illegible] अपि पत्नीसंयाजाः। ७।

प[illegible]संयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम्। अपराग्निहोमानां तेषां त्वेकाग्नि-[illegible]त् कल्पान्तरमताच्च तन्त्रता मा विज्ञायीति पुनर्वचनम्। एकत्वे [illegible]ः कर्तृभेदादुभयवैहारिकाणां पृथगुभये कार्या इत्यर्थः। उक्तं [illegible] जैमिनिना एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यादिति नाना वा कर्तृ-[illegible]ादिति च ॥

[illegible] एकवत्संप्रैषः। ८।

[illegible]पत्कालानां निगदानामध्वर्युरेव वक्तेति वक्ष्यति। तत्रार्थद्वय-[illegible]या अपि ये संप्रैषास्ते ऽप्येकवदेकार्था इवैकवचनेन प्रयोज्याः [illegible] अग्नये प्रणीयमानाय अग्नये समिध्यमानाय अग्नीत्परिधींश्चाग्निं [illegible]र्भां सराः कुरुत वेदिं इध्माबर्हिरुपसादयेत्यादि। तेषां चार्थद्व-

त्वविषयत्वे ऽपि अग्निमादधीतेत्यादिवज्जात्यभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेर्मा भूदार्थबाध इति भावः । संसर्गिद्रव्याभिधायित्वाच्चानूहो ऽग्निशब्दस्य यथाहुर्मीमांसकाः संसर्गिषु चार्थस्य स्थिरपरिमाणत्वादिति ॥ सत्याषाढश्चाह तदध्वर्युः संप्रेष्यत्येकवदग्निसंयुक्तानि सामिधेनीष्वग्निप्रणयने ऽग्निसंमार्जने चेति । बौधायनश्चाग्नये समिध्यमानायेत्येव पठितवान् ॥ अतश्च न्यायाद्याजमाने ऽप्यग्न्यभिधायिनामनूहः यथा युनज्मि त्वा समिद्धो अग्निराहुत इत्यादेः ॥

अत्र च संप्रैष इति वचनादन्ये संप्रैषेभ्यो ये निगदाः संवादामन्त्रणादिविषयाः ते द्विवदेव प्रयोज्याः यथागतामग्नीत्प्रणेष्यावः प्रोक्षिष्यावः निर्वप्स्याव इत्यादयः । केचित्त्वामन्त्रणनिगदानप्येकवत् प्रयोज्यान्मन्यन्ते । तदयुक्तं संप्रैषग्रहणात् एकवदामन्त्रितस्य द्विवदनु वचनविरोधाच्च । सत्याषाढस्तूभाभ्यामप्येकवदामन्त्रणमाह यथ ॥ ब्रह्माणमामन्त्रयेते द्विवद्ब्रह्मानुजानातीति ॥

द्विवद्ब्रह्मानुजानाति । ९ ।

ब्रह्मा तु द्विवचनेनानुजानाति यथा प्रणयतं यज्ञं देवता वर्धयतं प्रोक्षतमित्यादि । प्रवराश्रावणे त्वामन्त्रणमनुज्ञा चैकवदेव भ आश्रावयितुरेकत्वात् । ब्रह्मग्रहणमनुज्ञाग्रहणं च यजमानादेः संव देश प्रदर्शनार्थं तुल्यन्यायत्वात् । तस्मादग्निं निर्वपतं संवदेथामनुप्र ज्ञातामित्याद्यपि द्विवद्भवति ॥

द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं पृथमात्रं रथवर्त्म सीतामात्रं प्रादेशमात्रेण वा तिर्यगसंभिन्ने वेदी भ

असंभिन्ने असंश्लिष्टे। पृथगादयः प्रकृतावेव व्याख्याताः। एवमन्तम-मुभयोरन्तरालपरिमाणमित्यर्थः। तच वेदिश्रोण्यंसकोण्योरेव भवति मध्ये तु संनमनवशाद्विस्तारः संपद्यते॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः संचरः। ११।

अन्तरा वेदी यो देशः स प्रतिप्रस्थातुः संचरः कर्मार्थः। एवं चोत्तरतउपचारत्वं दक्षिणविहारस्यापि संपादितं भवति॥

अपरेणोत्तरां वेदिं स्तम्बयजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरि-हरति। १२।

प्रतिप्रस्थातेति शेषः। अपरेण वेदिमिति वचनात् गार्हपत्यवेद्योर्म-ध्यतो गमनदेशाभावाच स्वयं पश्चाद्गार्हपत्यस्य गच्छन्स्तम्बयजुः पुरतो हरति न चाध्वर्योर्बहिर्नयति॥

उत्करे निवपति। १३।

[illegible]॥

समान उत्करः। १४।

एक एवोत्तरो द्वाभ्यामुत्करः। तत्रोभाभ्यां न्युप्तमाग्नीध्रस्तन्त्रेणा-भिगरयति यजमानश्च तन्त्रेणानुमन्त्रयते विभवात्॥

पञ्चर्त्विजः। १५।

भवन्ति। न तु प्राकृता एव चत्वारः न च पञ्चभ्यो ऽधिकाः। इतरेषामर्थमपि पृथगन्वाहार्य इत्यर्थः॥

यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता। १६।

यद्यदेव कर्माध्वर्युः करोति तदेव कर्म तमनु प्रतिप्रस्थातापि स्वस्मिन्विहारे करोतीत्यर्थः। तथा च कात्यायनः प्रणीतापत्नीसंनहनाग्निमन्थनादीन्यनुक्रम्य प्रतिप्रस्थातेत्युक्त्वाह कृतानुकारो ऽन्यत्रेति। बौधायनश्चाह अथान्यत्राध्वर्योः कृतानुकारो भवतीति। एवं च क्रमभावित्वादुभयोः कर्मणः आवृत्तिसंभवे याज्यमानानां यथान्वाधीयमाने जपति वेदिं संमृज्यमानां बर्हिरासाद्यमानमित्यादौ। विभवतां तु तन्त्रत्वमेव सर्वत्र यथान्वाहितेषु जपति बर्हिरासन्नं प्रयाजानुतंकृतमित्यादौ॥

यत्किंच वाचाकर्मीणमध्वर्युरेव तत्कुर्यात्। १७।

पूर्वसूत्रेण सर्वस्मिन्नाध्वर्यवे प्रतिप्रस्थातुरपि प्राप्ते नियम आरभ्यते यत्किंच वाचाकर्मीणमिति वागिति वागिन्द्रियमुच्यते तज्जन्यव्यापारो वाचाकर्म। तत्साध्यं कर्म वाचाकर्मीणम्। तदध्वर्युरेव तत्कुर्यात्। मन्त्रोच्चारणं सर्वमध्वर्युरेव कुर्यात् प्रतिप्रस्थाता तु केवलं कर्माण्यनुतिष्ठेत्। तदुच्चरितैरेव मन्त्रैरुभयोरनुष्ठेयार्थसिद्धेरिति भावः।

युगपत्कालान्वा निगदान्। १८।

यद्वा युगपत्कालनिगदमन्त्रविषयो ऽयं नियमो भवेत्। तत्रोच्चैःप्रयोगमन्त्रास्तावन्निगदाः संप्रैषादयः। तेषु च द्वयोर्युगपत्प्रयोक्तव्यतयोपस्थिता युगपत्कालाः। यौगपद्यं च नात्यन्तिकं किं तु पूर्वसूत्रानुरोधेनानन्तरभावित्वमेव। तेन प्रकारेण ये युगपत्कालाः निगदा उच्चैः संप्राप्तत्वे अविदहन्तः अपयत प्रोक्षणीरासादय

आवय अगतामग्नीत् अग्नीनग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशां अलंकुरु प्रोक्षणीरासादय इध्मं बर्हिरुपसादय स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि पत्नीं संनह्याज्येनोदेहि इत्यादयः ॥ तानध्वर्युरेव प्रयुञ्जीत निगदचोदितानामाग्नीध्रादीनामेवं संस्कारानध्वर्युरेव कुर्यात् । ये त्वयुगपन्निगदा उपसृष्टां मे प्रब्रूतात् गां चोपसृष्टां मरुद्भ्यो ऽनुब्रूहीत्येवमादयः ये चान्ये निगदव्यतिरिक्ता मन्त्रास्तान्सर्वान्प्रतिप्रस्थातापि पक्षे प्रयुञ्जीतेति ॥ तत्रान्यमतम् । वाशब्दो ऽवधारणार्थः पक्षं व्यावर्तयति पूर्वपक्षमात्रेणोक्तः पूर्वः कल्प इति । कस्मात् । परकर्तृके निर्वापादौ परकर्तृके च मन्त्रे निर्वपामीत्यादिमन्त्रवर्णवैयर्थ्यात् यथोक्तं न्यायविद्भिः मन्त्राश्च संनिपातित्वादिति ॥

साधारणद्रव्यांश्च संस्कारान् । १९ ।

पूर्वसूत्राभ्यां मन्त्रेषु प्रयोक्तृनियम उक्तः । अनेन कर्मस्वपि नियम उच्यते । साधारणद्रव्यविषयानपि संस्कारानध्वर्युरेव गार्हपत्यादीनामन्वाधानपरिस्तरणब्रह्मयजमानामनप्रकल्पनपत्नीसंनहनहोतृवरणपत्नीनादिरूपान्कुर्यात् । संस्कार्याणामेकत्वादिति भावः ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वैकस्फ्यया वेदी अनुसंभिनत्ति । दक्षिणस्या उत्तरायै श्रोणेः प्रक्रम्या दक्षिणादंसादुत्तरस्याः । २० ।

एवं यत्नेन रूपवता रेखैकस्फ्या । तया वेदी अनुसंभिनत्ति संबध्नातीत्यर्थः ॥

उत्तरस्यां वेद्यां पशुबन्धवदुत्तरवेदिमुपवपति । २१ ।

अन्तरेव वेदेरुत्तरवेदिमुपवपति न त्वाहवनीयायतनसंवत्पुरतो वेदेः ।

तत्र वेद्यन्ते पशुबन्धवत् विस्तावनी मे ऽसीत्यादिविधिना शम्यामात्रीमुत्तरवेदिं कुर्यादित्यर्थः ॥

काले पशुबन्धवद्गार्हपत्यादग्नी प्रणयतः । २२ ।

संभारनिवपनान्ते दक्षिणतो निःसारणान्ते वा। तत्र संभारः पूर्ववदूर्णास्तुकैव सा च दक्षिणविहारे ऽपि स्यात् । पशुबन्धवदिति पुनर्वचनमनुत्तरवेदिके ऽपि दक्षिणविहारे नित्यत्वार्थम्। पुनर्गार्हपत्यग्रहणं कल्पान्तरोक्तस्याग्नेणाहवनीयं वेदिं हत्वाहवनीयात्प्रणयनस्य निवृत्त्यर्थम्। द्वाभ्यामुभयस्य सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात्प्रणयनमिति कात्यायनेन विभागस्य दर्शितत्वात् विभक्तयैवोद्धरणमिति। उद्धृतस्य वा विभज्य प्रणयनमित्यर्थः। गतश्रियो विभज्य प्रणयनं भवति ॥

नोद्यतहोमौ जुहुतः । २३ ।

विस्पष्टार्थं पुनर्वचनम् ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यते। उत्तरेणोत्तरां वेदिमध्वर्युः । २४ ।

प्रतिप्रस्थातुश्च पूर्वत्वार्थं वचनम्। सर्वेति भारद्वाजः ॥

पूर्वो ऽध्वर्युरुत्तरवेद्यामग्निं प्रतिष्ठापयति। जघनेन प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् । २५ ।

प्रतिष्ठापने पश्चिम एवेति वेद्यामेवाग्निप्रतिष्ठापनं तुल्यमुत्तरेण॥

शमीमन्वाधाय पृथक् शाखे आहरतः । २६ ।

अतिमुक्तमन्ते ऽन्वाधत्तः क्रमेण । गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अध्वर्युरेव । अन्वाधीयमानयाजमानानामावृत्तिः ॥ शाखाहरणे प्रतिप्रस्थाता प्रथमः हविःप्राथम्यात् । तच्चानन्तरमेव वक्ष्यति ॥

तथेध्माबर्हिषी । २७ ।

प्रमुमयत्नादिरपि विशेषो ऽत्रानुसंधेयः । ते अपि पृथगाहरतः स्वे स्वे काले तेषां च वैश्वदेवप्रकृतित्वात् ॥

मारुत्याः प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाकरोति । वारुण्या अध्वर्युः । २८ ।

वायव स्थो देवभागं मरुद्भ्यः शरदो दुहाना इत्यादि दक्षिणस्याग्नेर्दक्षिणतो व्रतोपायनम् ॥

शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा स्रुचो भवन्ति । २९ ।

दक्षिणस्यैव उत्तरस्य संपन्नस्रुक्कादिविहारस्य । पात्रान्तराणां प्राकृत एव वृत्तनियमः । सर्वाण्यपि शमीमयानि प्राकृतानि वेति बौधायनः । शमीमयानि दक्षिणविहारस्येत्येव भारद्वाजः ॥

यथादेवतं सायंदोहौ दोहयतः । ३० ।

मरुतो रमयन्तु वरुणो रमयत्वित्यादि ॥ यवागूक्षेपणस्य द्विभागः ॥

सद्यस्काला वा वरुणप्रघासाः । ३१ ।

यदि तर्हि तदा सायंदोहः सेत्स्यति । तत्राह

त्यष्टासु मेषमित्यादि। तदयमत्र क्रमो ऽवतिष्ठते अनन्तरमैन्द्राग्रा-त्करम्भपात्राणां निर्वापस्ततो मेष्यास्ततो मेषस्य ततः कायस्येति। पठित एवायं क्रमो भारद्वाजीये द्रष्टव्यः॥

तयोरामिक्षावद्दैवतम्। ३९।

मरुतो मेष्या वरुणो मेषस्येत्यर्थः प्रदाने तथादर्शनात्॥

आमपेषाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति। ४०।

समानमवहननादि वैश्वदेवेन। सर्वांस्तुषानवभृथाय निदधाति। पिष्टेषु हविःषु करम्भपात्राणि तदर्थैः पिष्टैः पत्नी करोति। तत्रातप्तानां यवानां दुष्पेषणत्वात्सौकर्याय तापयित्वा पिष्येरन्निति तत्परिहारार्थमामवचनम्॥

यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येक तिरिक्तानि। ४१।

अमात्याः सहवासिनो ज्ञातयः पुत्रपौत्राद्याः जाता एव प्र जनिष्यमाणा एव प्रजा इति श्रुतेः यावन्तो गृह्याः स्म इ लिङ्गाच्च। यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्रा भवन्तीत्येव भारद्वाज सस्त्रीकाः सभार्याः॥

आमपेषाणां मेषप्रतिकृती भवतः। ४२।

आमपेषाणामिति पूर्ववत्॥

मेषमध्वर्युः करोति मेषीं प्रतिप्रस्थाता। ४३।

अत्रापि क्रमः पूर्ववत् । पिण्डकरणान्ते कर्मणि कृते मेष्यर्थेन पिण्डेन मेषीं करोति प्रतिप्रस्थाता । ततो मेषार्थं विभज्य तेन मेषमध्वर्युः करोति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

स्त्रियाः स्त्रिव्यञ्जनानि । १ ।

स्त्रीत्वद्योतकानि स्तनादीनि चिह्नानि करोति । स्त्रीति ह्रस्वपाठश्छान्दसः प्रामादिको वा* ॥

पुंसः पुंव्यञ्जनानि । २ ।

वृषणादीनि ॥

अपि वा पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचने वितुषानिव यवान्कृत्वा तेषामीषदुपतप्तानां पत्नी करम्भपात्राणि करोति । ३ ।

पूर्वं दक्षिणस्यामपिष्टैः करम्भपात्राणां मेषयोश्च करणमुक्तम् । इदानीं तत्पेषत्वाय पक्कपिष्टैः करणं विशेषान्तरमध्रीचीनं विकल्प्यते । पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नमध्ये ऽहनि यवान्वितुषानिव कृत्वा फलीकरणवर्जं तुषमात्रविमुक्तान् कृत्वा तैरन्वाहार्यपचने किंचिद्भर्जयित्वा पिष्टैः पत्नी पात्राणि करोति ॥

अत्रापि मेषं मेषीं च करोतीति वाजसनेयकम् । ४ ।

---

* The MSS. of the text, however, read स्त्रियाः against the statement of the commentator.

अपिशब्दो भिन्नक्रमः । अत्रावसरे पूर्वेद्युः पात्रकरणानन्तरं तद्वदे पिष्टैस्तूष्णीं मेषावपि पत्नी करोतीत्यर्थः । तथा तेषामेव मेषं मेषीं चेति बौधायनः ॥

ऐन्द्राग्नपर्यन्तान्यधिश्रित्यैकादशसु कपालेषु मेषीमधिश्रयति । अष्टासु मेषम् । ५ ।

ऐन्द्राग्नमधिश्रित्य पयसोर्दधनी चानीय ततः प्रतिप्रस्थाता मेषीमधिश्रयति ततो ऽध्वर्युर्मेषम् । न त्वेतौ प्रथयतः आकृतिनाशप्रसङ्गात् ॥

कुम्भीपाक्यौ वा भवतः । ६ ।

कुम्भी स्थाली । कपालधर्मयोः स्थाल्योरधिश्रयत इत्यर्थः । केचित्तु स्थालीपाकधर्मं कुम्भीपाकमिच्छन्ति ॥

कायमेककपालमधिश्रित्याप्येभ्यो निनीयाग्नी प्रणयत इति वाजसनेयकम् । ७ ।

ततः कायाधिश्रयणादि प्रतिपद्याप्येभ्य एकतादिभ्यो देवताभ्य उदकं निनीयानन्तरं वाग्नी प्रणयत इत्यर्थः । तत्राग्न्याधानादीनामाहवनी संयोगिनामुत्कर्षः उत्तरपराज्यादीनां चानुत्कर्षो देशलक्षणा द्रष्टव्यम् ॥

पशुवत्संप्रैषः । तथाज्यानि । ८ ।

व्याख्यातौ वैश्वदेवे । तत्रेध्माबर्हिषी उपसादय स्रुचौ चेत्यादिसंप्रैषस्य केषुचिदिष्टत्वात् तन्निरासार्थमुत्तरविधानार्थं च पुनर्वचनम् ॥

पृषदाज्ये विकारः। महीनां पयोऽसीति पृषदाज्यधान्यां सकृदाज्यं गृह्णाति। द्विर्दधि द्विराज्यम्। ९।

गतः॥

यद्यु वै श्रवणायां संसृज्य गृह्णीयात्। १०।

श्रवणायां चेद्वरुणप्रघासाः तदा पशुबन्धवद्दध्न्याज्यमानीयैव गृह्णीयादित्यर्थः॥

उद्वासनकालेऽनैडकीभिरूर्णाभिर्मेषप्रतिकृती लोमशौ कुरुतः। ११।

उद्वासनकाले आमिक्षयोरुद्वासितयोः आर्द्रा भुवनस्य गोपा गृह्णाति जनित्री मतीनामिति मेषीं आर्द्रा भुवनस्येति मेषं चोद्वास्य अनैडकीभिः अमेषजाभिरूर्णाभिर्मेषयोर्लोमानि संपादयतः॥

तदभावे कुशेर्णा निश्लेष्य मारुत्यां मेषमवदधाति। वारुण्यां मेषीम्। १२।

तदभावे कुशान्मर्दयित्वा तच्छिखासयोः संश्लेष्य स्वांस्वां प्रतिकृतिमन्योऽन्यस्यामिक्षयोरेकैकस्मिन्पात्रे ऽन्योऽन्यमवधत्त इत्यर्थः व्यतिहरत इत्युत्तरवचनात्॥

अथाभ्यां शमीपर्णकरीराण्युपवपति परःशतानि परःसहस्राणि वा। १३।

शम्याः पर्णानि करीरस्य फलानि च तत्तत्पात्रे सह क्षिपति।

द्वयोरप्यध्वर्युरित्येके। आभ्यामित्युभयोर्भक्षणार्थः घासमेवाभ्यामपि यच्छतीति श्रुतेः ॥

करम्भपात्रेषु चान्वोप्याष्टावुत्तरस्यां वेद्यां हवींष्यासादयति। १४।

ततोऽध्वर्युः करम्भपात्रेषु च तानि क्षिप्त्वा ततः कायोद्वासनाद्यासादनान्तं कृत्वा मारुतीवर्जमष्टौ हवींषि प्रियेण नाम्नेत्युत्तरस्यां वेद्यामासादयति। व्याहृतीभिरित्यन्ये। तदप्युक्तं चातुर्मास्यान्यालभमान इति श्रुतेः। स चायं कर्मक्रमः कल्पान्तरेषु क्रमोक्तौ वेदितव्यः ॥

एकां मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां करम्भपात्राणि च। १५।

करम्भपात्राणि च तूष्णीमासादयति ॥

अत्र मेषप्रतिकृती व्यतिहरतः। १६।

विनिमयेन हरतः ॥

मारुत्यां मेषीमवदधाति। वारुण्यां मेषम्। १७।

स्वां स्वां प्रतिकृतिं स्वस्यां स्वस्यामामिक्षायां मध्ये क्षिपतीत्यर्थः ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यौ सामिधेन्यश्च नव प्रयाजानूयाजाः। १८।

विस्पष्टार्थमेषां पुनर्वचनं निर्मन्थ्यस्य तु कैश्चिद्द्वितीयस्यानिष्टत्वात्तद्विधानार्थं च। यथाह भारद्वाजः उभौ निर्मन्थ्याभ्यां चरत इत्येकमध्वर्युरित्यपरमिति। तत्राग्नये मथ्यमानायेत्यादावेकवत्संप्रैषोऽनुसंधातव्यः ॥

प्रघास्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयत्येतच्च वाचयति। १९।

अथ परिधिसंमार्गान्ते कर्मण्युभयत्र कृते स्वायतनात्पत्नीं वेदिसमीपं नयति प्रघास्यानिति यजुषा तामेतच्च वाचयति॥

तां पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति। २०।

संख्याप्रश्नादेव स्वरूपप्रश्नो ऽर्थसिद्धः॥

यानाचष्टे तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति। २१।

सा चेत्कांश्चिदाचष्टे तान्निर्दिशति देवदत्तादींस्वरुणो गृह्णात्विति। एवं च तद्दोषात्कर्मणो वैगुण्यं न भवतीति भावः। स्वयमपि कृतप्रायश्चित्ता भवतीत्यन्ये॥

यज्जारं सन्तं न प्रब्रूयात्प्रियं ज्ञातिं रुन्ध्यात्। असौ मे जार इति निर्दिशेत्। निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयतीति विज्ञायते। २२।

यदि सत्येव जारे तमनुक्त्वापह्नुवीत आत्मनः प्रियं बन्धुं रुन्ध्यात् बाधेत। ततो ऽवश्यं जारमुक्त्वा वरुणेन ग्राहयेत्। तेन कर्मणो वैगुण्यं परिहृतं भवतीति भावः॥

संमृष्ट उत्तरो ऽग्निर्भवत्यसंमृष्टो दक्षिणः। अथान्तरा वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वे दक्षिणे शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणे ऽग्नौ शूर्पेण जुहुतः। २३।

अथोत्तरो ऽग्निः संसृष्टो भवति न त्वितरः। अत्रान्तरे यजमानः पत्नी च करम्भपात्राणि सह जुहुतः॥

मो षू ण इन्द्रेति यजमानः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह। यद्ग्राम इत्युभौ याज्याम्। २४।

मो षू ण इति यजमानेनानुद्रुते यद्ग्राम इत्युभावुक्त्वा जुहुत इत्यर्थः। अत्राह बौधायनः किंदेवत्यानि खलु करम्भपात्राणीति वारुणानि भवन्तीत्येव ब्रूयादिति॥

अक्रन्कर्म कर्मकृत इति विपरायन्तौ जपतः। २५।

विपरावर्तमानौ॥

अपि वाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयात्। अन्वारभेयातामितरौ। २६।

तावेव तत्रापि होममन्त्रौ॥

अथ दक्षिणमग्निं संमार्ष्टि। २७।

आग्नीध्र इति शेषः॥

ऐन्द्राग्नपर्यन्तैः प्रचर्यारमत्यध्वर्युः। २८।

अथ स्रुच्याघारादि समानमा प्रवरात्। तत्राध्वर्योरेव प्रवरनिगदः स्यात् होतृवरणार्थत्वात् युगपत्कालनिगदत्वाच्च। तथाध्वर्युरेव प्रवरं प्रवृणीतेति भारद्वाजबौधायनौ। द्वावपि च स्फ्यौ संमार्गांश्चाग्नीध्रो धारयति। प्रत्याश्राविते वषट्कारेणाध्वर्युर्जुहोति वषट्कृते प्रति-

प्रस्थाता। तन्त्रं कृतानुमन्त्रणम्। ऐन्द्राग्नान्तैर्हविर्भिः प्रचर्य स्रुचौ विरमति तूष्णीमास्ते ऽध्वर्युः॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पूर्वेण सहावदानेन मारुत्याः सर्वां मेषीमवद्यति। उत्तरेण शमीपर्णकरीराणि।२९।

मारुत्या आमिक्षायाः प्रथमावदानेन सह तस्यां मेषीं सर्वामादत्ते। न चावदानमन्त्रस्योहः मेष्याः कृत्स्नावदाने ऽमन्त्रत्वात्। उत्तरेण सह शमीपर्णकरीराणि॥

अथ प्रचर्यारमति।३०।

ततः प्रचर्याग्नौ विरमति। तत्र सांनाय्यवदनुमन्त्रणमामिक्षायाः मेष्यास्त्वन्द्राग्नवत् भारद्वाजमतात् यथाग्निषां समुच्चयं प्रकृत्याह संसृष्टे च नानाद्रव्यत्वाद्वरुणप्रघासेषु मेषयोरिति॥

अथाध्वर्युः पूर्वेण सहावदानेन वारुण्याः सर्वं मेषमवद्यति। उत्तरेण शमीपर्णकरीराणि। अथ प्रचरति।३१।

व्याख्यातः पूर्वेण। मेषस्य त्वाग्नेयवदनुमन्त्रणम्॥

इति षष्ठी कण्डिका।

कायानुब्रूहि कं यजेत्येककपाले संप्रैषौ।१।

तत एककपालधर्मेण कायप्रचारः। आग्नेयवच्चानुमन्त्रणम्॥

नभश्च नभस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभिजुहोति। २।

गतः॥

तद् हैके पृथगीडे निरवद्यन्ति। तद् तथा न कुर्यात्। समानां हविषां समवदायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति। तस्मिन्प्रतिप्रस्थाता मारुत्या अन्ववद्धाति। ३।

पृथक् सौविष्टकृतेन प्रचर्य सहेडामवद्यत। तत्र खलु केचिदिडामपि पृथगवद्यन्ति। तत्तथा न कुर्यात्। एकस्मिन्नेव तु पात्रे उपस्तीर्याध्वर्युः स्वीयेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति। तस्मिन्नेव पात्रे मारुत्या अवदाय प्रतिप्रयच्छति॥ तत्र समानां हविषां समवदायेति वचनात् पश्चाद्भाविन्या अपि वारुण्याः पूर्वमवदानं स्यात् पश्चान्मारुत्याः। ततोऽन्वारम्भ उभयोः॥

उपहूतां प्राश्नन्ति। ४।

प्रतिप्रस्थातुरपूर्वत्वात् तत्प्रापणार्थं वचनम्॥

यः प्रवया ऋषभः स दक्षिणा। ५।

प्रवयाः प्रकृष्टवयाः सेचनसमर्थ इति यावत्॥

कामं तु ततो भूयो दद्यात्। ६।

भक्तिश्रद्धाभ्यां ततो भूयिष्ठं दातुमिच्छन्कामं दद्यात्। तदपि नानुशास्त इत्यर्थः॥

धेनुर्दक्षिणेत्येके। ७।

गतः॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते। दिव्यं धामाशास्त इति हृतवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते। एवं यजमानो जपति। आशास इति मन्त्रं संनमति। ८।

अथ हविःशेषोद्वासनादि समानमा शंयुवाकात्। तत्र वारुण्याः शेषं प्रज्ञातं निदधात्यवभृथार्थम्। समिदाधानाद्याग्नीध्रः पर्यायेण करोति। याजमानानां चावृत्तिः संभवताम्। संवादे च ये विशेषास्तेऽपि प्रागेव दर्शिताः। परिवत्सरीणामित्यादिग्रन्थश्च संवत्सरीणामित्यादिना व्याख्यातः॥

उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः। ९।

गतः॥

शेषौ समवनीयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्त्या मा विशन्त्विन्दव आ गल्गा धवनीनां रसेन मे रसं पृण। तस्य ते वाजिभिर्भक्षंकृतस्येति समानम्। १०।

अध्वर्योः पात्रेऽन्यः शेषमवनीयोत्तरस्यां वेद्यां सादयित्वा वैश्वदेववद्भक्षयन्ति॥ भक्षणमन्त्रयोस्तु वाजिनां भक्ष इत्यस्या ऋचः स्थान आ मा विशन्त्वित्येषा भवति। तस्य ते वाजिभिरित्यादि तु यजुः समानमेव॥

पूर्णपात्रवर्जं पूर्ववदिष्टिं संस्थापयति। ११।

अथ पत्नीसंयाजप्रभृत्या संस्थायास्तत्तद्विहारसंयुक्तं कर्म समानमुभयोर्वैश्वदेवेन। पूर्णपात्रे त्वस्ति विशेषः स वक्ष्यत इत्यर्थः। संस्थापयतीति-

कवचनमविवक्षितं इतरथोभयत्र कृत्स्नं मन्त्रमित्यनेन विरोधात्॥ तत्र तस्यांतस्यां वेद्यां तंतं वेदं निधायाभिमृशति यजमानः। तथैव च स्तृणाति होता। न योक्त्रविमोकादि पत्न्याः तस्योत्तरत्रवचनात्। केवलं तु पुष्टिमतीत्युत्क्षिपति। होतृषदनैर्विभक्तैरभिस्तृणीतो वेदौ। मैत्रेरेवोत्तरामध्वर्युरित्यपरम्। तन्त्रेण प्राशनमामिक्षायजमानभागयोः॥

पूर्णपात्रस्य स्थाने सौमिको ऽवभृथः। १२।

यत्प्रणीतामार्जनपर्यायं यजमानस्य पूर्णपात्रं यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयतीति यच्च पत्न्याः पूर्णपात्रमञ्जलौ पूर्णपात्रमानयतीति तदुभयमपि ग्राह्यं अविशेषात् अवभृथमन्त्राविशेषाच्च। यथा एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति तथा अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति च तेनोभयप्रत्याम्नायो ऽवभृथः॥ स च पूर्णपात्रस्थान इति वचनात् प्रणीतासु विमुक्तासु अनन्तरमेवेष्यते। पूर्ववदिष्टिं संस्थापयतीति वचनात् संस्थाप्येष्टिमवभृथ इत्यन्ये। तदयुक्तं तत्र पूर्ववदिष्टिं संस्थापनातः परमन्यो विशेष इत्येतावन्मात्रस्य विवक्षितत्वात्। तत्र च लिङ्गं महाहविष्यवभृथस्थाने तुषाणामप्सु प्रतिपादनमुक्त्वा ततः सिद्धमिष्टिः संतिष्ठत इति संस्थावचनम्। बौधायनश्च पूर्णपात्रविप्रुक्रमेश्चरित्वा न विसृजते व्रतमिति प्रकृत्याह प्रसिद्धो ऽवभृथ इति। तस्माद्यथोक्त एव काले युक्तो ऽवभृथः। अपरे पुनराध्वर्यवं संस्थाप्यावभृथं कुर्वन्त्यविरोधाय। अथापेक्षितविधित्वादत्रैवावभृथप्रयोगमाह॥

चतुर्गृहीतान्याज्यानि। १३।

प्रसक्तत्वादवभृथो वरुणप्रघासेष्वविमुक्तत्वाद्यज्ञस्य। तत्र सौमिकवत्प-

रिस्तरणपाणिप्रक्षालनपात्रप्रयोगादेरवचनात् सर्वोपरतिरेव ॥ प्रयोगस्तावत्। वेदस्तु क्रियते यदि स्तीर्णः। वेदिपक्षे बर्हिश्च। ततो वेदं प्रयुज्य पवित्रं कृत्वोहेन संमृज्य प्रोक्ष्य च संप्रेष्यत्याज्येनोदेहीति वेदिपक्षे प्रोक्षणीरासादय बर्हिरुपसादयेति च॥ उपभृत्यपि वचनाच्चतुर्गृहीतमेव भवत्यनूयाजपक्षे ऽपि। तत्र तु प्रयाजानूयाजार्थयोर्मन्त्रपक्षकयोरादितो द्वाभ्यांद्वाभ्यां ग्रहणं भवेत्। यदा तु नानूयाजास्तदादित एव चतुर्भिः ॥

वारुण्यै निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति। १४।

आज्यानि गृहीत्वा वारुण्याः शेषेण तुषैश्च महावभृथं गच्छन्ति॥ अवभृथं कर्म। तत्संयोगात्तदर्थमुदकमप्यवभृथ इत्युच्यते ॥

तुषा ऋजीषधर्मं लभन्ते। १५।

सोमर्जीषधर्मं दध्माप्रोक्षणादिकं तुषा लभन्ते॥ निष्कासस्तु हविर्भविष्यति॥

वारुणमेककपालमेके समामनन्ति। १६।

अस्मिंस्तु पक्षे सर्वमपि पुरोडाशसंयुक्तं कर्मालंकरणान्तं क्रियते ॥

नायुर्दां नाभिप्रव्रजनमन्त्रं न साम गायति। १७।

आयुर्दाग्रहणेनावभृथमवेष्यतो होमो लक्ष्यते। तं न जुहोति। न चोरुं हि राजेति प्रयान्तो वदन्ति। न च साम गातव्यमित्यर्थः ॥

सर्वा दिशो ऽवभृथगमनमाम्नातम्। १८।

सर्वा दिशः प्रति ॥

नोदीचीरभ्यवेत्या इत्येके । १९ ।

उदीच्यांभवा आपो न गन्तव्या इत्येके शाखिनः ॥

यां दिशं गच्छेयुस्तयामुखाः प्रचरेयुरित्येके । २० ।

यां दिशं प्रवृत्तिजो गच्छन्ति तां दिशमभिमुखाः प्रचरेयुः न तु यथा-प्रकृति प्रागादिमुखा इत्यर्थः । तथा च भारद्वाजः यां दिशं गच्छन्ति सा प्राची दिगिति ॥

वहन्तीनां स्थावरा अभ्यवेत्याः । २१ ।

या वहन्तीनां प्रदेशेषु स्थावरा ह्रदादिस्था आपस्ता अभिगन्तव्याः ॥

तदभावे याथाकामी । २२ ।

तदभावे याथाकाम्यं याः काश्चिदेवाभ्यवेत्याः ॥

उदकान्ते स्तरणान्तां वेदिं कृत्वा तस्यां हवींषि सादयति । २३ ।

उदकसमीपे स्फ्यादानादिविधिना वेदिं कृत्वा स्तीर्त्वा च बर्हिषा तस्यामाज्यानि निष्कासं च सादयति । तत्र परिध्यादयो ऽग्नि-संस्कारा अर्थलुप्ता निवर्तन्ते । परिध्यभावादत्र परिध्यङ्गयोः सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्वग्निष्ट्वेत्यभिमन्त्रणयोरपि निवृत्तिः । परिध्यङ्गत्वं च तयोः प्रकृतावेव दर्शितम् ॥

अपि वा न वेदिः । २४ ।

गतः ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति। २५।

दृष्ट्वाखप्सु जपत्यध्वर्युः। अतो वेदिपक्षे ऽपि प्राग्वेदिकरणाज्जपति॥

अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते। २६।

तीरादुदकसीमामभिक्रामन्ति। बहुवचनात्सर्वेषां मन्त्रः॥

अपः प्रगाह्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन चरन्ति। २७।

प्रगाह्यान्तःप्रविश्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन कर्मणा चरन्ति। तेनाक्रमणप्रत्याक्रमणयोर्निवृत्तिराघारादौ॥

तृणं प्रहृत्य स्रौवमाघारयति। २८।

वेदेनापः प्रथममुपवाज्य तत आघारयति। यथा चैवं कार्यं तथा दर्शितमेव प्रकृतौ। तथोदकमुपवाज्येत्येव सत्याषाढः। तृणप्रहारः सर्वाहुत्यर्थः आहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति श्रुतेः॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात्। २९।

गतः॥

इति सप्तमी कण्डिका।

अग्नीदपस्त्रिः संमृड्ढीति संप्रेष्यति। १।

अपामाहवनीयविकारत्वादिति भावः॥

आपो वाजजितो वाजं वः सरिष्यन्तीर्वाजं जेष्यन्तीर्वाजिनीर्वाजजितो वाजजित्यायै संमार्ज्म्यपो अन्नादा अन्नाद्यायेति मन्त्रं संनमति। २।

आग्नीध्र इति शेषः। तत्रेध्मसंनहनाभावात् सहस्फ्यैर्लौकिकैर्दर्भैः केवलेन वा स्फ्येन संमार्गः॥

अग्नेरनीकमप आविवेशेति स्रुच्यमाघारयति। ३।

उत्तरश्लोकस्वाहेति मन्त्रान्तः। तत्र भुवनमसि विप्रथस्वेत्यविकारेण यज्ञाभिधानात्। आपो यज्ञ इति संनामः आहवनीयाभिधानात्॥

वागस्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः। ४।

गतः॥

लुप्यते प्रवरः। ५।

स्रुचौ सादयित्वा पुनर्घृतवति शब्दे ऽस्यादन्ते। सर्वमन्यल्लुप्यते॥

अपबर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वाप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति। ६।

चौनिष्ट्वार्धमौपभृतस्यानयत्यनूयाजपक्षे। अन्यथा सर्वमौपभृतम्। अप्सुमन्तौ अनुवाक्याभ्यामप्सुशब्दवन्तौ। याज्ये तु प्राकृतिवत्॥

अप्स्वग्न इत्येषा। अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा। अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीरित्यप्सुमन्तौ। ७।

गतः॥

निष्कासस्यावदाय वरुणमिष्ट्वा कृत्स्नं निष्कासमवदायाग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे यजति। ८।

निष्कासाद्वरुणमिष्ट्वा नारिष्ठाः। सांनाय्यवद्धुतानुमन्त्रणम्। आग्नेयवच्चैककपालपक्षे। न त्वस्यैककपालधर्माः। तच्च सौमिके दर्शयिष्यते॥ स्विष्टकृतस्त्वग्नीवरुणाभ्यामनुब्रूहीति संनामः। आयुष्मानित्यनुमन्त्रणम्॥

नोत्तरं क्रियते। ९।

गतः॥

अपि वोपभृतं जुह्वामानीयापबर्हिषावनूयाजौ यजति। १०।

अस्मिंस्तु कल्पे ऽनन्तरं स्विष्टकृतो ऽग्नीदपः सकृत्संमृड्ढीति संप्रैषः। आपो वाजजितो वाजं वः सस्रुषीर्वाजं जिगीवांसो इत्यूहेन संमार्गश्च द्रष्टव्यः पूर्वसंमार्गे प्रदर्शितत्वात् व्यक्तोक्तत्वाच्च सत्याषाढभारद्वाजाभ्याम्॥

देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति। यजेत्युत्तरम। ११।

प्रकृतौ हि देवान्यजेति सर्वार्थेन प्रथमेन यजेति प्रातिस्विकेन च द्वितीयेन द्वियजावुत्तरावनूयाजौ। तदिह प्रथमाभावात्तयोर्द्वियजत्वासिद्धौ द्वितीयस्य तावद्यज यजेत्यावृत्तित एव तत्सिद्धिः। तृतीयस्य तु देवौ यज यजेति द्व्यर्थत्वादेकेनापि तत्सिध्यतीति भावः॥

तुषाणां स्थालीं पूरयित्वाप्सूपमारयति समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति। १२।

तुषाणां तुषैः पूरणगुणेत्यादिना षष्ठी। उपमारयति निमज्जयति। तुषा ऋजीषधर्मं लभन्त इत्यनेनैव सिद्धे स्थालीविधानार्थं वचनम्। दध्नावोत्तणमुत्सृतभत्तणं च तूष्णीं भवतः सोमलिङ्गत्वान्मन्त्राणाम्॥

अपि वा न सौमिको ऽवभृथः। तूष्णीं तुषनिष्कासमप्सूपवपेत्। १३।

तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैतीति श्रुत्यर्थस्य विशयित्वादिति भावः। न सौमिको ऽवभृथ इत्यनेन चावभृथेष्टेरेव प्रतिषेधो न तु स्नानादेरपि वक्ष्यमाणस्य तदनन्तरमेव वचनात् अपो ऽवभृथमवैतीति पुनःश्रुतेश्च॥

इमं विष्यामीति पत्नी योक्त्रपाशं विमुञ्चते। १४।

गतः॥

देवीराप इत्यवभृथं यजमानो ऽभिमन्त्र्य सुमित्रा न आप ओषधय इत्यपः प्रगाह्य सशिरस्कावनुपमज्जन्तौ स्नातः पत्नी यजमानश्च। १५।

अवभृथं उदकम्। तस्मिन्यजमानेनाभिमन्त्रिते सुमित्रा न इत्युभावपः प्रविश्य तूष्णीं स्नातः। अनुपमज्जन्तौ अनुपमज्जन्तौ। सलिलोत्क्षेपणेन सशिरस्कौ स्नात इत्यर्थः। तथा च वक्ष्यति सशिरावमज्ज-

गमपु वर्जयेदिति। अनुपमज्जन्ताविल्येव बौधायनः॥ केचित्त्वनुपमज्जन्ताविति व्याचक्षते। युक्तायुक्तत्वं तु तस्य सौमिके दर्शयिष्यामः॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः। १६।

शोधयतः॥

काममेते वाससी यस्मै कामयेयातां तस्मै दद्याताम्। नहि दीक्षितवसने भवत इति वाजसनेयकम्। १७।

ये वसानावेतत्कर्मकृषातां ते वाससी यस्मै कामयेयातामृत्विजेऽन्यस्मै वा दद्यातां कामम्। न तु सौमिकावभृथवदुदके क्षिपेताम्॥ को विशेष इति चेत् नहीमे दीक्षितवसने भवतः। ते एव हि न दीक्षितवसनं परिदधीतेति निषेधान्निरूढे। इमे तु परिधयत्वाद्दानार्हे एवेति। तत्र त्वाह कात्यायनः पूर्वे दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेदिति॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समिधः कृत्वाप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यैधो ऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते। १८।

उदकान्तं तीरसीमामप्युदकं प्रत्यसित्वान्तःप्रवेश्य। तत्र त्वाह बौधायनः पराङावृत्तः प्रपदनोदकान्तं प्रत्यस्येदिति। समिधः कृत्वा हस्ते गृहीत्वा अप्रतीक्षाः प्रतिनिवृत्तमुखमवभृथमनीक्षमाणाः। तूष्णीं वाग्यताः न सौमिकावभृथवन्मध्यमीयां वदन्त इति॥ व्याख्यातः

शेषः पत्नौ। सर्वमेतत्समानं पत्न्याः। ततः कृतान्तादारभ्येष्टिः संस्थाप्या। तत्रोत्तरे विहारे विष्णुक्रमादि अवेदिसंस्कारत्वात्। समिन्धनं तूभयोराहवनीययोः। तत्क्षेणोपस्थानम्। समानमन्यत् ॥

अथ पौर्णमास्येष्ट्वोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम्। १९।

अत्र वरुणप्रघासदेश एव। श्वोभूते पूर्णमास्येष्ट्वा पूर्ववत् प्रस्तुतो देवेनेत्यादिविधिना केशानां निवर्तनं भवति ॥

सर्वं वा वापयेत्। २०।

वरुणप्रघासेषु सर्वं वा केशजातं वापयेत् न तु निवर्तयेदित्यर्थः। अथवा सर्वमिति न केवलं श्मश्रुादिकेशानपीत्यर्थः ॥

मन्त्रादिर्विक्रियते। यद्दर्भः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या दिवः। अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह। इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥ अग्निस्तिग्मेनेति समानम्। २१।

स्थानमित्यादेः अभिवर्तय इत्यन्तस्य मन्त्रस्य आदिः इयं श्रितेत्यर्थः। तत्स्थाने यद्दर्भ इत्ययं मन्त्रो निविशते। समानः शेष इत्यर्थः ॥

अपि वा स्नात्वोष्णा केशश्मश्रूण्यरण्योरग्नीन्समारोप्योदवसाय निर्मथ्य पौर्णमासेन यजते। २२।

अपि वावभृथे स्नात्वागत्य इष्टिं समाप्य तदानीमेव सर्वं वपनं कृत्वा द्वयोर्द्वयोररण्योर्धार्यानग्नीन्समारोप्य गृहान्गत्वा निर्मथ्य निधाय

तत्र पौर्णमासेन यजेत। नित्यस्वेदाहवनीयो दक्षिणमुत्तरे क्षिप्रा एव समारोपयेत् अप्रवृत्ते कर्मण्यविभागापत्तेः। अरण्योर्वचनाच्चात्म-समारोपणं निवर्तते ॥

यज्ञो ह वा एष यद्वरुणप्रघासा नह्यवकल्पते यदुत्त-रवेद्यामग्निहोत्रं जुहुयादिति वाजसनेयकम्। २३।

सौमिकयज्ञ इव ह्येष यज्ञो यद्वरुणप्रघासाः अवभृथोत्तरवेदिसंयो-गात्। अतस्तेषूत्तरवेद्यामग्निहोत्रं नावकल्पते यथा सोमे। तस्मा-त्तथा नाम वरुणप्रघासाः कार्याः यथोत्तरवेद्यामग्निहोत्रं मध्ये नाप-तति। कथं नाम कार्या इति चेत् तदपि दर्शितमेव प्राक् यथा-ग्नेभ्यो निनीयाग्नी प्रणयत इति वाजसनेयकमिति सद्यस्काला वा वरुणप्रघासा इति च। नहि तयोः कल्पयोरुत्तरवेद्यामग्निहोत्रमा-पतति यदहरेवाग्निः प्रणीतस्तदहरेव कर्मापवर्गात्। सद्योऽग्निप्रण-यनप्रशंसार्थं चेदमुक्तं न त्वितरकल्पनिन्दार्थं स्वमतेन तस्याकल्पात् तत्रापि वाजसनेयग्रहणाच्च। तेन पूर्वेद्युःप्रणयने जुहुयादेवोत्तरवे-द्यामग्निहोत्रम्। उक्तं च पशावेवमन्यत्र विप्रक्रान्ते तन्त्र इति ॥

इत्यष्टमी कण्डिका।

इति द्वितीयः पटलः ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य द्व्यहं साकमे-धैर्यजते। १।

ततश्चतुर्षु मासेष्विति वरुणप्रघासेषु व्याख्यातम्। पूर्वस्मिन्पर्वणीति

वैश्वदेवे। द्व्यहमिति त्र्यहप्रतिषेधार्थम्। असति हि तस्मिन्महाहविषो वरुणप्रघासकल्पातिदेशेन पक्षे द्व्यहकालतायां त्र्यहकालतामीप्सा स्यात्। अतो ऽस्य मध्यस्कालता नियम्यते। साकमेध इति पर्वसमाख्या यत्सोमस्य राजेत्यादिब्राह्मण एव द्रष्टव्या ॥

अग्नये ऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता। २।

कार्त्तिक्यां मार्गशीर्ष्यां वा चतुर्दश्यां प्रागुदयादवसायारम्भः महाहविःषूदवसाननियमात् तदङ्गत्वाच्चान्यासामिष्टीनां अङ्गाङ्गिनोरेकदेशित्वाच्च। पृथगग्नयस्तु भवन्ति कालभेदात् बहिस्तन्त्रवर्तित्वाच्च। साकं सूर्येणोद्यता निरुप्योपसादनान्ते कृते तेष्वेवाग्निष्वग्निहोत्रं हुत्वा ततः प्रोक्षणादि प्रतिपद्यते ॥

साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति। ३।

इज्या वा सहोद्यतो रश्मिभिर्भवति। साकं सूर्येणोद्यता निर्वपतीति श्रुत्यर्थस्य विकल्पितत्वादिति भावः। शाखान्तरीयो वायं विधिः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते। ४।

गतः ॥

मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुम्। ५।

बहुदेवतत्वादृक्चरुत्वाच्चाग्नीषोमीयविकारश्चरुः यथाह भारद्वाजः द्रव्यचरवश्चरवः ऐन्द्राग्नविकाराश्चतुरवत्तप्रभृतयो ऽग्नीषोमीयविकारा इति। न च मारुतत्वात्कयचरु इति शङ्कनीयं सगुणस्य बहुचरुत्वात्।

तथा च भारद्वाजः प्रवरसंख्यायां मगुणो देवताशब्दः संख्यायेतेति॥ लिङ्गं चात्र भविष्यति गृहमेधीयेन ॥

न बर्हिरनुप्रहरति। ६।

अनुप्रहरत्येव तु गृहमेधीयस्याबर्हिष्ट्वे। मित्यस्तु प्रस्तरप्रहारः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते। ७।

गतः ॥

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम्। ८।

सर्वासां यजमानगवीनामिति शेषः ॥

यत्सांतपनस्य बर्हिस्तद्गृहमेधीयस्य। ९।

प्रस्तरस्त्वाहर्तव्यः प्रकृतत्वात्तत्र ॥

अपि वा नेध्माबर्हिर्भवति। न सामिधेनीरन्वाह। न प्रयाजा इज्यन्ते नानूयाजाः। १०।

अपि वेति शब्दात्पचान्तरे सर्वमिध्माबर्हिराद्यविकृतमिति सिद्धं भवति। तत्रेध्माभावादेव सिद्धं न सामिधेनीरन्वाहेति अनुवादो ब्राह्मणानुसारादिति द्रष्टव्यम् ॥

अयजुष्केण वत्सानपाकृत्यापर्विवेण गा दोहयति।११।

अयजुष्कमित्यनेन लौकिकं लक्ष्यते। शाखादिरहितेन लौकिकप्रकारेण वत्सानपाकृत्य शाखापवित्रे कपालधर्मेणोपहिते चरावधर्मकं गा दोहयति। चरुश्रपणार्थमित्यर्थः। तथाऽऽस्तरकल्पे वक्ष्यति ॥

स वै खलु पर्णशाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति संदोह्य यथैतदमावास्यायां क्रियते तं चरुं श्रपयतीत्येके । १२ ।

स वै खल्विति पक्षान्तरं ब्राह्मणानुसारेण । प्रकृतिवदेव वा पर्णशाखादिधर्मेण वत्सानपाकृत्य शाखापवित्रवत्येव चरौ यथैतत्पयो ऽमावास्यायां क्रियते तथा सधर्मकं संदोह्य तस्मिन्दुग्धे चरुं श्रपयेदित्यर्थः ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । १३ ।

अनिध्माबर्हिःपक्षं सधर्मकदोहपक्षं चाश्रित्य प्रयोग उच्यते सूत्रकृता । अग्नीनन्वाधाय शाखाहरणादिविधिना वत्सानपाकरोति प्रातर्दोहवद्दोहयित्वेति वक्ष्यमाणत्वात् । वेदानन्तरं परिस्तरणनियमेन पौर्णमासतन्त्रतामस्य दर्शयति मा भूत्प्रातर्दोहसंयोगादामावास्यत्वभ्रम इति । ततश्चावगच्छामो ऽग्नीषोमीयविकारः सगुणो मारुत इति ॥ पात्रप्रयोगे चरुदोहयोर्येनयेनार्थः तानि प्रयुनक्ति ॥

स्थालीं कपालानां स्थाने । १४ ।

परिभाषासिद्धाया अपि स्थाल्याः पुनर्वचनं दोहचर्वाधारत्वेनोभयधर्मत्वोपप्लवे कपालस्थान एव यथा स्यात्सा भूत्कुम्भीस्थान इति ॥

निर्वपणकाले । १५ ।

इति नवमी कण्डिका ।

चतुरो मुष्टीन्निरुप्य बह्वन्वावपति । १ ।

ऋत्विगमात्यप्राशनपर्याप्तं यथा स्यात्तथा बह्वन्वावपति ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण चरुमुपदधाति । ध्रुवो ऽसीति मन्त्रं संनमति । पिष्टानामुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनाति । २ ।

विस्पष्टार्थं पुनर्वचनम् ॥

अधिश्रयणकाले प्रातर्दोहवत्सर्वा यजमानस्य गा दोहयित्वा तस्मिञ्छ्रपयति । ३ ।

अधिश्रयणकाले प्राप्ते प्रातर्दोहधर्मेण कपालधर्मिकायां स्थाल्यामेव सर्वा गा दोहयित्वा तस्मिन्नधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य चरुधर्मेण श्रपयतीत्यर्थः । अधर्मकदोहपक्षे तु यजुरुत्पूते पयसि चरुधर्मेणैव श्रपणम् ॥

संप्रैषकाले यदन्यद्विधावर्हिषस्तत्संप्रैष्यति । आज्यग्रहणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति । ४ ।

गतं ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्यान्तर्वेदि विधृती निधाय ध्रुवां स्रुवं* च सादयति । ५ ।

उक्तेतरपरिसंख्यार्थमनुक्रमणम् । तेन यावदुक्तमेव कर्म क्रियते ॥

* Corrected, the MSS read स्रुच.

तत्र वेद्यां पवित्रापिसर्गो मन्त्रेण। आज्यस्थाल्यपि याह्या कार्यवत्त्वात्। सूर्यस्त्वा युनज्मि त्वित्याध्वर्यवयाजमानयोरपि निवृत्तिः अननुक्रमणात् परिध्यङ्गत्वाच्च। परिधिशेषत्वं च तयोः प्रकृतावेव दर्शितम्॥

एतावसदतामिति मन्त्रं संनमति। ६।

एतावसदतां तौ विष्णो पाहीति स्रुवध्रुवयोर्मन्त्रसंनामः। तथा विष्णुरसि वैष्णवं धामासि प्राजापत्यमित्याज्याभिमन्त्रणे जुह्वपभृतोराज्याभावात्। तथैव पेठतुः सत्याषाढभारद्वाजौ। केचित्तु प्रकृतावाज्यस्थाल्याज्यस्याप्यनेनाभिमन्त्रणमिच्छन्तोऽत्रापि विष्णुनी स्थो वैष्णवे धामनी स्थः प्राजापत्ये इत्यूहन्ते॥

उद्वासनकाले शरं निधाय यावन्तो यजमानस्यामात्यास्तावत ओदनानुद्धरति। ७।

फेनमिश्रः चरोरग्रिमोऽंशः शरः। तमुद्वासिताच्चरोरादाय प्रज्ञातं निदधाति। यावन्तो यजमानस्यामात्या इत्यविशेषनिर्देशेऽपि प्राशनविधौ ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशा इति संकोचनात् तावन्त एवेहापि ग्राह्याः। अस्त्रीकाश्च सस्त्रीका इत्यवचनात्। तावत ओदनान्पृथक्पात्रेषु दर्व्योद्धरति स्थाल्यां चार्वशिनष्टि। तथा चोत्तरत्र व्यक्तं भविष्यति॥

अतो भूयसो यदि बहुरोदनो भवति। ८।

यदि प्रभूत ओदनः स्यात्तदातो भूयसोऽप्युद्धरति। उत्तरत्र विनियोगः॥

उद्धृतानुत्पूतानलंकृतानभिघारितानासादयति। ९।

दर्भाभ्यां तूष्णीमुत्पूय प्रकृतिवदलंकृत्य पुनस्तूष्णीमभिघार्य प्रियेणे-त्यामादयति ॥

दक्षिणाग्नौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति। १०।

गृहस्य यदग्रतो गृहान्तरं स प्रतिवेशः। तस्मादृश्याद्गार्हपत्यस्याह-वनीयस्य च दक्षिणाग्निप्रदेशः प्रतिवेशः। तात्स्थ्याच्च तत्र पच्यमान ओदनो गृहमेधीयस्य प्रतिवेश इत्युपचर्यते ॥

तं नाभिघारयति। ११।

गतः ॥

द्वयोरुद्धरणं वाजसनेयिनः समामनन्ति। दक्षिणा-देव मरुतो गृहमेधिनो यजति। १२।

इति दशमी कण्डिका।

उत्तरस्मात्स्विष्टकृतम्। १।

सर्वार्थे द्वयोरेवौदनयोः पात्रद्वये गृहमेधीयादुद्धरणमित्यर्थः। तदा तु दक्षिणात् दक्षिणत आसादितात् ॥

ओदनयोर्निम्ने कृत्वा तत्राज्यमानीय तत आज्यार्था-न्कुरुत आज्यस्थाल्या वेति वाजसनेयकम्। २।

निम्न अवटौ ॥

एवं कुर्वन्न ध्रुवायां गृह्णीयात्। ३।

ध्रुवायां गृहीतस्य निरुन्ययोरानयननिरासार्थं वचनम्॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्य जुह्वामुपस्तीर्य सर्वतः समवदाय मरुतो गृहमेधिनो यजति। ४।

अथ वेदनिधानादि होतृषदनान्तं कृत्वा वेदेनोपवाज्याग्नीदग्निं त्रिः संमृड्ढीति संप्रैषः। संमार्जनं च स्फ्येन केवलेन सस्फ्यैर्वा लौकिकैर्दर्भैः यथोक्तं भारद्वाजेन चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेत् यथा गृहमेधीये ऽग्निसंमार्जनानीति। प्रवरस्तु विनेध्मसंनहनवेदिदृष्टणाभ्यां स्यात् अतत्साध्यत्वात्। ततस्त्वाज्यभागाभ्यां स्विष्टकृतश्चान्याः प्रागूर्ध्वं च प्रधानादङ्गाकृतयो निवर्तन्ते। कस्मात्। आज्यभागौ यजति अग्निं स्विष्टकृतं यजतीत्युभयविधानेनेतरासामपि परिसंख्यानात्॥ सर्वतः सर्वेभ्य ओदनेभ्यः। सर्वेषु चावदानधर्माः प्रकृतिवत्॥ स चायं प्रयोगक्रमः स्वयमेव व्यक्तमनुक्रान्तो भारद्वाजेनेति द्रष्टव्यम्॥

सर्वेषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायाग्निं स्विष्टकृतम्। ५।

यजतीत्यन्वयः। नाग्निष्ठनिवृत्तिर्व्याख्याता॥

न प्राशित्रं न यजमानभागम्। ६।

अवद्यतीत्यध्याहारः सामर्थ्यादिडान्तत्वात्तन्त्रस्य। तयोः प्रागशनाभावादिति भावः। प्राशित्रपूर्वत्वे त्ववदानद्वारा तत्प्राशनस्यैव वाचनिको निषेधः॥

इडान्तः संतिष्ठते। ७।

गतः॥

ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशास्त श्रोदनशेषान्प्राश्नन्ति। ऋत्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः। ८।

हविरुच्छिष्टाशाः वैश्वदेवशिष्टाशिनः यजमानभाण्डोपजीविनः पुत्रपौत्रादय इति यावत्। तथा यजमानस्य गृह्या हविरुच्छिष्टाशा इत्येव कात्यायनः। ते सयजमानाः प्राश्नन्ति। यदि प्रभूत श्रोदनः स्यादृत्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः प्राश्नीयुरित्यर्थः। स्पष्टं चैतद्भारद्वाजीये सयामात्येभ्य श्रोदनानुद्धरन्ति यावन्तो हविरुच्छिष्टाशा भवन्ति ततो ऽन्ये ऽपि प्राश्नीयुर्यदि प्रभूत श्रोदनः स्यादिति। पत्न्यप्यत्र प्रतिवेशात्प्राश्नीयात्॥

प्राश्नन्ति ब्राह्मणा श्रोदनं यः स्थाल्याम्। ९।

प्राश्नन्ति ब्राह्मणा श्रोदनमित्यस्य ब्रह्मौदनवद्व्याख्या। स्थालीस्थं हविःशेषमृत्विज एव प्राश्नन्तीत्यर्थः॥

सुहिता एतां रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनवर्तिमुखिनः। १०।

सुहिताः मृष्टाशनेन तृप्ताः। प्रतीताः मिथः संगताः। अनवर्तिमुखिनः अवर्तिर्दारिद्र्यं नुदा यथा अवर्त्या गृन आम्नाणि पेच इत्यादौ। मुखशब्देन तु तत्कार्यं लक्ष्यते। अवर्तिवचनरहिताः कर्मफलवादानकुर्वन्त इत्यर्थः॥

प्रतिवेशा अपि पचन्ते। ११।

महानसपाचकास्त्विह प्रतिवेशा विवक्षिताः विहारप्रतिवेशभूतमहानसवर्तित्वात्। ते ऽप्योदनान्पचन्ते सर्वेषां मृष्टाशनार्थम्॥

गा अभिघ्नते। १२।

गाश्च तेऽभिघ्नन्ति व्यञ्जनार्थम् ॥

आञ्जते ऽभ्यञ्जते। १३।

अमात्या इति शेषः ॥

अनु वत्सान्वासयन्ति। १४।

सर्वामेतां रात्रिं यजमानस्य वत्सान्मातृभिरनुवासयन्ति। ते पयः पायंपायं मातृभिः सह वत्सा वसन्तीत्यर्थः ॥

अनिष्कासितां स्थालीं निदधाति। १५।

निष्कासनं निष्कषणम्। बिलजठरलग्नमोदनशेषमनिष्कृष्टं भवतीत्यर्थः ॥

अप्रमृष्टं दर्व्युदायुवनमन्ववदधाति। १६।

दर्व्या उदायुवनं दर्व्युदायुवनं येन प्रदेशेन तण्डुलाः पक्तिसाम्यार्थं विक्षिप्यमाना उदायूयन्ते। सर्वं दर्व्यन्तमित्यर्थः। तदप्यमृष्टलेपमेव स्थाल्यामवदधाति ॥

पराचीनरात्रे ऽभिवान्याया अग्निहोत्र्यै च वत्सौ बध्नाति। १७।

पराचीनरात्रे अपररात्रे। अभिवान्यमभिवननीयं वत्साकरं यस्याः साभिवान्यवत्सा या मृतवत्सा वत्सान्तरेण दुह्यत इति यावत्। तस्या वत्सं मातृसमीपादपाकृत्य बध्नाति पितृयज्ञहविरर्थम् ॥ तथाग्निहोत्र्या वत्सं यदि पयसाग्निहोत्रं भवति ॥

व्युष्टायां पुराग्निहोत्रात्पूर्णदर्व्येण चरन्ति। हुते वा।१८।

पूर्णदर्विसंबन्धात् पौर्णदर्वमिति कर्मनाम। पुराग्निहोत्राद्धुते वेत्यनुदितहोमविषयं व्युष्टायां चरन्तीति वचनात् साकं सूर्येणोद्यतेत्युत्तरस्य कर्मणः कालवचनात्॥

शरनिष्कासस्य दर्वीं पूरयित्वर्षभमाहूय तस्य रवते* पूर्णा दर्वि परापतेत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुयात्। १९।

स्थाल्या दर्व्युदायुवनस्य च लेपो निष्कासः। तेन शरेण च दर्वीं पूरयित्वा यजमानस्य ऋषभं स्वनाम्नाहूय तस्य रवते* रवे सति गार्हपत्ये जुहुयात्। नाहवनीयप्रणयनं अर्थाभावात्। ऐन्द्री ह्याहुतिः इन्द्रस्य निष्कासं निदध्यादिति श्रुतेः॥

यद्यृषभो न रूयाद्ब्रह्मा ब्रूयाज्जुहुधीति। २०।

गतः॥

यस्य रवते* जुहोति तां दक्षिणां ददाति। २१।

यस्य रवते* जुहोतीति वचनात् यदा न रूयात्तदा न ददाति॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः स्वतवद्भ्यो वा पुरोडाशं सप्तकपालं निर्वपति। साकं सूर्येणोद्यता साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति। सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते। २२।

पन्थो ऽयमानीकवतेन व्याख्यातः॥

इत्येकादशी कण्डिका।

ततो महाहविषस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

महाहविर्नाम साकमेधानां प्रधानेष्टिः तत्रैव पञ्चसंचराणामुपदेशात् सामनामादिधर्माणामुपदेशाच्च । तत्र महाहविरिति पुनःसमाख्यानात् साकमेधीयं हविरिदमेषाम् । महाहविषं हविरिदमिति विकल्पते ॥

तस्य वारुणप्रघासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्याख्यातः । २ ।

एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न इति श्रुतेरिति भावः । वक्ष्यति च ऐन्द्राग्नतुषानप्सु प्रतिपादयतीति । तत्र वरुणप्रघासकल्पातिदेशान्नित्यमुदवसानम् । तच्च दर्शितमेवानीकवते । तथोत्तरविहारग्रहणान्नित्योत्तरवेदिः । नित्यं च पाशुकं प्रणयनम् ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टावुत्तराणि हवींषि निर्वपति । ३ ।

पञ्चसंचरेभ्य ऊर्ध्वमैन्द्राग्नमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्मणमेककपालं निर्वपति । तत्र नानाबीजधर्मेणैन्द्राग्नं पृथङ्निरुप्यावहत्य तुषानप्रज्ञातान्निदधाति । तेषां पृथक्प्रतिपाद्यत्वात्प्रेषणादयस्तु संसृज्यैव क्रियन्ते ॥

ऐन्द्रस्य चरोः स्थान इन्द्राय वृत्रघ्ने चरुमेके समामनन्ति ॥ अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यमूर्ध्वो अध्वरे स्थात् । अवतां त्वा द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी । स्विष्ट-

कदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो अस्य हविषो घृतस्य वीहि स्वाहेति स्रुच्यमाघारयति॥ वागस्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः। ४।

गताः॥

सहस्व सहस्यस्वेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभिजुहोति। धेनुर्दक्षिणर्षभो वा प्रवयाः। इदावत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त। दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते। एवं यजमानो जपति। आशास इति मन्त्रं संनमति। ५।

व्याख्यातं प्राक्॥

ऐन्द्राग्नतुषानप्सु प्रतिपादयति। ६।

अवभृथस्य तु काले तूष्णीमैन्द्राग्नतुषानप्सु क्षिपति॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते। ७।

ततः कृतान्तादारभ्येष्टिं संस्थापयेत्॥

इति द्वादशी कण्डिका।

इति तृतीयः पटलः॥

तदानीमेव पितृयज्ञस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

यदैव महाहविः संतिष्ठते तदानीमेव प्रक्रमयति ॥

वेदं कृत्वाग्रेणान्वाहार्यपचनं यजमानमात्रीं चतुःस्रक्तिं वेदिं करोति । २ ।

अग्नीन्विहृत्य वेदं कृत्वा शौल्बेन विधिना विस्तारत आयामतश्च यजमानमात्रीं चतुरश्रां वेदिं करोति ॥

प्रतिदिशं स्रक्तयो ऽवान्तरदेशान्प्रति मध्यानि । ३ ।

स्रक्तयः कोणाः । ते महादिक्षु भवन्ति । कोणदिक्षु मध्यानि ॥

उद्धता खाता भवति । ४ ।

अपारररुमित्युद्धन्ति । न देवस्य सवितुः सव इति खनति ॥

न प्राची वेदिरुद्धत्या । पितृयज्ञो हि । न दक्षिणा । यज्ञो हि । उभे दिशावन्तरोद्धत्या । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति विज्ञायते । ५ ।

वेदिः प्रागपवर्गा नोद्धननीया । कुतः । पितॄणां यज्ञो ह्ययम् । न च दक्षिणोद्धत्या । कुतः । यज्ञो ह्ययं न केवलं पित्र्यः ॥ कथं तर्ह्युद्धननीया । प्राचीं च दक्षिणां चान्तरा कोणदिशं प्रत्युद्धत्या उभयात्मकत्वात् । कथमस्योभयात्मकत्वमिति चेत् तच्छ्रुतिरेव ब्रूते उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति । के देवा इज्याः के च पितर

इति चेत् प्रयाजादिभिरिज्या देवाः प्रधानहविर्भिः पितर इति केचित्। तन्मन्दं प्रधानविषयतयैवोभयत्वश्रुतेः यथा उत्तरत एवोपवीय निर्वपेदुभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति। अतो य एव प्रधाना इज्यास्त एव पितृरूपा देवरूपाश्चेति मंगिरामहे॥ तत्रोद्धननेनैव वेदिसंमार्गादयो ऽपि व्याख्याता भवन्ति॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्संनमति। यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीति। ६।

यतश्चैवमुभयविधा इज्यास्ततस्तु मन्त्रेषु ये देवशब्दा देवतापराः ते देवपितृशब्दविकारयुक्ताः प्रयोक्तव्याः। यथा पृथिवि देवपितृयजनि देवानां पितॄणां परिषूतमसि कर्मणे वां देवेभ्यः पितृभ्यः शकेयमित्यादि॥ तत्रैतल्लिङ्गतयैवोदाहृतं देवेभ्यः पितृभ्य इतीति। यथा अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति श्रुत्या प्रदर्शितं तथा संनमतीत्यर्थः॥ ये त्वदेवतापरा देवशब्दास्तान्न संनमति यथा बधान देव सवितरित्यादि। ये चाङ्गदेवतापरास्तानपि न संनमति देवानामेव तत्रेज्यत्वात् देवो यजेति लिङ्गाच्च॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात्। ७।

अविकारो वा सर्वमन्त्रेषु। कुतः। परार्थे ऽत्र ह्य परे वाक्ये तत्रोभये हि देवाश्चेत्यादिवाक्यस्य श्रवणात्। इमां दिशं वेदिमुद्धन्ति उत्तरत एवोपवीय निर्वपेदित्यादेर्वेद्युद्धननादिविधिपरवाक्यस्य हि शेषतया श्रुतमेव तद्वाक्यम्। अतस्तत्स्तुतिपरत्वान्नात्र प्रमाणम्। न

चानूहे मन्त्रवर्णविरोधः पितॄणामपि दैवतत्वादिति ॥ अथापरा व्याख्या। परार्थे अपूर्वप्रैषविधिपरे ऽग्नये देवेभ्य इत्यादिवाक्ये पितृशब्दश्रवणान्नह्येतद्देवशब्दसंयुक्तमन्त्रविकारे प्रमाणमवकल्पते प्राकृते ऽस्मिन्मन्त्रे देवशब्दस्याभावात्। तस्मादविकार इति ॥ यस्तु ब्रूयात् पृथिवि देवयजनीत्यादौ परार्थे वेदिस्तुतिपरे वाक्ये श्रवणात् असमवेताभिधायिनो देवशब्दस्याविकार इति कस्मान्न व्याख्यातमिति। प्रतिब्रूयादेनं देवानां परिषूतमसीत्यादिषु समवेताभिधायिषु विकारप्रसङ्गात् सर्वमन्त्राविकारप्रतिज्ञावचनाच्चेति ॥ न च द्रव्यदेवतासंबन्धप्रतिपादनादन्यार्थत्वं परवाक्यत्वमिति वाच्यं तथापीदं देवानामिदमु नः सहामुष्याहं देवयज्ययेत्यादौ प्रसङ्गात्। तस्मादुक्त एवार्थः साधीयान् ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य मध्ये वेद्या उपसमादधाति। ८।

गतः ॥

एतस्मिन्पितृयज्ञ आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते। ९।

पितृयज्ञे यान्याहवनीयकर्माणि तान्येतस्मिन्नग्नौ क्रियन्ते। यत्त्वन्यदग्निहोत्राद्यन्तरापतितं तदाहवनीय एव क्रियते ॥

अग्नीनन्वाधायेध्माबर्हिराहरति। १०।

गतः ॥

समूलं बर्हिर्दाति। ११।

खात्वापि ध्रुवं मूल एव लुनाति न चोत्पाटयति दातीति वचनात्। तत्र मूलं ते गाध्यासमिति मन्त्रं विकुर्वन्ति। नात्र प्रस्तरो ग्राह्यः तस्योत्तरत्रवचनात् ॥

उपमूललूनं वा । १२ ।

बर्हिर्भवतीति शेषः ॥

वर्षीयानर्थादिध्मो द्राघीयांश्च । १३ ।

अर्थ इत्यर्थलक्षणपरिमाणः प्राकृत इध्मो लक्ष्यते तद्व्याख्या च तत्रैव दर्शिता। तदयमर्थः। प्राकृतादिध्मादयं प्रकृष्टः स्थौल्यायामाभ्यां भवतीति। तथा च द्राघीयः प्राकृतादिति सत्याषाढः। श्रुतिश्च भवति वर्षीयानिध्म इध्माद्भवति व्यावृत्त्या इति॥ तत्र परिधिदिक्कल्पं विंशतिधा द्वौ परिधी इति मन्त्रसंनामः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पात्रप्रयोगः । १४ ।

तत्राग्निहोत्रहवण्या सह कुम्भः प्रयोज्यः षड्भिः कपालैः सह भर्जनार्थं कपालं पात्रीस्थाने द्वे पात्र्यौ शरावश्चेति विशेषः। यावदुक्तमेव परस्मिन्कर्मणि पितृधर्मकमिष्टं ततो ऽन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति द्रष्टव्यम् ॥

निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा दक्षिणतः प्राचीनावीती हवींषि निर्वपति। उत्तरतो वा। यज्ञोपवीती सोमाय पितृमत इति यथासमाम्नातम् १५ ।

उत्तरस्यां स्रक्त्यां द्वारं कृत्वा परितो वेदिं कटादिभिर्वेष्टयित्वा ततो ऽपरेण गार्हपत्यमवस्थिताच्छकटात्प्राच्या वा तयोरेव दक्षिणतो निर्वपति। दक्षिणार्धाच्छकटस्येत्यपरम्। तथोत्तरत इति॥ यथासमाम्नातं सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थं चेति त्रीणि। यवमयाः सर्वे यवान्संयुत्येत्युत्तरत्रानुवादात अग्नीषोमीयविकाराश्च। तेन पौर्णमासतन्त्रं भवति॥

अथैकेषाम्। सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः षट्कपालं* पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्थं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते। १६।

आज्यमुपांशुयाजधर्मकम्। मन्थस्त्वाग्नेयविकारः। समानमन्यत्। मन्थदेवतास्तिस्रो विकल्पन्ते अग्निः कव्यवाहनः यमः केवलः सगणश्चेति॥

उदकुम्भः प्रोक्षणीभाजनं भवति। १७।

कुम्भ एव प्रोक्षण्यः संस्क्रियन्ते स्थाप्यन्ते च॥

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्य निष्फलीकृतांस्तण्डुलान्विभागमन्त्रेण विभज्य धानार्थान्निधायेतरान्पिष्टानि कृत्वा दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपधाय दक्षिणाग्नौ प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं कपालमधिश्रयति। १८।

* The MSS read षडकपालं, but the following accusative मन्थं requires षट्कपालं.

उद्रेक: शेषजलम्। तेन यवान्मिश्रयित्वावहन्ति। ततः प्राक्कृष्णाजिनादामात्सात्वा त्रिभागस्यावृता पुरोडाशार्थांन्विभज्य पिनष्टि। कपालमधिश्रयति उपदधातीत्यर्थ: ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य बहुरूपा धानाः करोति। १९।

बहुवदूहो ऽधिश्रयणमन्त्रस्य बहुवदुत्पत्तेर्धानानां मन्त्रसमवाये ऽपि बहुत्वाविशेषाच्च किं च तण्डुलानोप्येति वचनात् तेषां बहुत्वाच्च। बहुवदेवोहस्तु धानाम् न्याय्य:। अन्ये तु हविर्द्वित्वाद्द्विवदूहन्ति ॥ तत्र प्रथनादीन्यर्थलुप्तानि निवर्तन्ते। पर्यग्निकरणं तु स्वेनाग्निना क्रियते ॥ पाकविशेषेण शुक्लकृष्णादिभावात् बहुरूपा भवन्तीत्यर्थ: अहोरात्राणामभिजित्या इति लिङ्गात् ॥

विदह्यमानाः परिशेरन्न इति विज्ञायते। २०।

ता: प्रथममीषत्पक्का: मन्त्यो ऽत्रैवोद्वासनाद्दह्यमाना: परिशेरते न तु विदाहभयात्तदानीमेवोद्वासयेदित्यर्थ:। तथा च भारद्वाज: ता अत्रैव विदह्यमाना: परिशेरत आ हविषामुद्वासनादिति ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका।

संप्रैषकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति। १।

पत्नीकार्यं सर्वमपि निवर्तते न पत्न्यन्वास्त इति श्रुतेः। गृहेभ्यामीनाज्यमवेक्षत इति सत्याषाढ: ॥

आज्यग्रहणकाल उत्तरेण गार्हपत्यं चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति। २।

चतुर्गृहीतान्याज्यानीत्ययमवभृथे व्याख्यातः। उत्तरेण गार्हपत्यमाज्यं प्रत्याहृत्य गृह्णाति॥

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते। ३।

गतः॥

स्तरणकाले बर्हिषा त्रिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येति। ४।

प्रस्तरकर्मवर्जमा स्तरणात्कृत्वा सर्वं बर्हिरादाय सर्वां वेदिं त्रिर्मन्त्रेण संस्तृणन्प्रसव्यं पर्येति। अवशिनष्टि च मुष्टिम्॥

औद्भवान्धारयमाणस्त्रिरस्तृणन्प्रतिपर्येति। ५।

स्तरणार्थमुद्धूयमाने बर्हिषि येऽवशिष्टास्त औद्भवाः॥

औद्भवः प्रस्तरः। ६।

औद्भवमय एव प्रस्तरो भवेत्॥

प्रस्तरस्य ग्रहणसादने तूष्णीम्। ७।

तमेव प्रस्तरमस्मिन्काले तूष्णीं गृहीत्वा तस्मिन्पवित्रे अपिसृज्य सादनकाले तूष्णीमेवासादयति॥

न विधृती। ८।

गतः॥

द्वौ परिधी परिदधाति । ९ ।

०कौ द्वौ ॥

मध्यमोत्तरौ । १० ।

तेन द्वौ परिधी परिदधातीति ब्राह्मणव्याख्येयमिति द्रष्टव्यम् । याजमाने तु परिधी दधामीत्यूहः । तथाग्नीत्परिधी यज्ञस्य पाथ उपसमिद्ध यजमानं प्रयतमित्यूह्यानि ॥

सर्वान्वा । ११ ।

गतः ॥

यदि सर्वानावाहनकाले परिधीँरपोर्ख्वेति वाभिज्ञाय दक्षिणं मध्यमे परिधावुपसमस्येत् । १२ ।

सर्वपक्षे त्वावाहनकाले वा सोमस्य पितृमतः पुरोऽनुवाक्यायां परिधीँरपोर्ण्वेति शब्दं श्रुत्वा वा दक्षिणमपि मध्यमेन सह निदध्यात् ॥

उद्वासनकाले धाना उद्वास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्धा आज्येन संयौति । १३ ।

धानास्वभिमन्त्रणादिमन्त्राणां बहुवदूहः पूर्ववत् तथा धाना उद्वास्येति वचनात् । तत्रोद्वासनमन्त्रस्याद्ययोः पदयोर्लिङ्गविरोधाल्लोपः न वा प्रथमपदस्य चोदितप्रयत्नाभावे ऽपि पच्यमानानां प्रथमत्वसंभवात् । तथा चरुपरिवापयोरपि द्रष्टव्यम् । धानास्तूद्वास्य विभज्य

याः पितॄणां बर्हिषदां ता द्वितीयस्यां पात्र्यां तूष्णीं प्रतिष्ठाप्याज्येन मिश्रयति ॥

अर्धाः पिष्टानामाहृता सक्तून्कृत्वाभिवान्यायै दुग्धस्यार्धशरावे सक्तूनोप्यैकयेषुशलाकयेषुकाण्डेन वा दक्षिणामुखस्त्रिः प्रसव्यमनारभ्योपमन्थति। १४।

अभिवान्या व्याख्याता काण्डशलाके च। तस्या दुग्धस्यार्धशरावे शरावार्धपरिमिते दुग्धे सक्तूनोप्य तस्मिन्निषुकाण्डं शलाकां वा रज्ज्वा बद्धावधाय माथादनन्वारभमाणो रज्ज्वा मन्थति ॥

शलाकास्थं मन्थं कृत्वैकैकशो हवींष्यासादयति।१५।

अथ धानालंकरणे देवो वः सविता हृष्यः स्थेत्यूहः। शलाकास्थं मन्थं कृत्वा यथा शलाकायां मन्थस्तिष्ठति तथा शलाकां शरावे क्षिपेदित्यर्थः। हविषामासादने प्रियेणेत्यावृत्तिः ॥

दक्षिणतः कशिपूपबर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आसाद्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते। १६।

कशिप्वादि व्याख्यातं पिण्डपितृयज्ञे ॥

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति। १७।

प्राकृतस्यायं संप्रैषस्य प्रत्याम्नायः न तूहः ॥

एकां सामिधेनीं त्रिरन्वाह। उशन्तस्त्वा हवामह इत्येताम्। १८।

होतेति शेषः॥

एकामनूयाजसमिधमवशिष्य समश इध्मं त्रैधं विभज्य त्रिरादधाति। १९।

त्रैधमिति विस्पष्टार्थम्॥

समानमा प्रवरात्। २०।

गतः॥

नार्षेयं वृणीते न होतारम्। २१।

अग्निर्देवो होतेत्यादि मानुषान्तं निवर्तते॥

आश्राव्याह सीद होतरिति। एतावान्प्रवरः। २२।

इदमित्यध्वर्युराश्रावयाश्राव्यार्षेयस्थाने सीद होतरित्येतावदाह। तत्रार्षेयाभावात् देवाः पितर इत्यस्य निवृत्तिर्यजमान एव दर्शिता॥

अपबर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वा जीववन्तावाज्यभागौ यजति। २३।

जीवनिष्ट्वा पञ्चमार्थमर्धमौपभृतस्य समानयते॥

आ नो अग्ने सुकेतुना रयिं विश्वायुपोषसम्। मार्डीकं धेहि जीवसे॥ त्वं सोम महे भगं त्वं यून ऋतायते। दक्षं दधासि जीवस इति जीववन्तौ। २४।

गतः॥

अत्र वेद्याः परिश्रयणमेके समामनन्ति। २५।

निर्वपणकाले ऽत्र वा परिश्रयति॥

इति चतुर्दशी कण्डिका।

विस्रस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते। विपरिक्रामन्त्यृत्विजः। विपरिहरन्ति स्रुचो हवींषि परिश्रयणानीति। १।

अथ सर्वे यज्ञोपवीतकृतानां वाससां सूत्राणां वा ग्रन्थीन्विस्रस्य प्राचीनावीतानि कृत्वा ग्रथ्नीयुः। व्यत्ययेन परिक्रामन्ति च। ये दक्षिणतस्त उत्तरतो गच्छन्ति ये तूत्तरतस्ते दक्षिणत इत्यर्थः। तत्राग्रेणाहवनीयं पितृयज्ञस्य संचरो भवतीति भारद्वाजः॥ ऋत्विग्ग्रहणं यजमानस्याप्युपलक्षणं ब्रह्मयजमानावित्येक इति लिङ्गात्॥ तथा स्रुगादीन्यपि व्यत्ययेन हरन्ति। तत्र स्रुग्घविषोर्विपरिहरणमेव दर्शयति॥

दक्षिणेन जुहूमुपभृतं सादयति। दक्षिणेनोपभृतं ध्रुवां दक्षिणेन पुरोडाशं धानास्ता दक्षिणेन मन्थम्। २।

एवं कृत्वा परिश्रयणेषु पौरस्त्यं पश्चाद्धरति पाश्चात्त्यं च पुरस्तात्। एवं दाक्षिणात्योदीच्ययोर्मिथः॥

समानत्र जुहूपट्कपालौ। ३।

जुहूः पुरोडाशश्च सर्वकालमेकत्रैव स्थाने भवतः॥

ब्रह्मयजमानावित्येके । ४ ।

ब्रह्मयजमानौ वा समानत्र भवतः जुह्वपङ्कपालौ तु विपरिहरन्त्ये-वेत्यर्थः ॥

षडवत्तः पञ्चावत्तिनां पञ्चावत्तश्चतुरवत्तिनाम् । ५ ।

याग इति शेषः ॥

संभिन्दन्पुरोडाशस्यावद्यति । ६ ।

संभेदः संकरः । प्रकृतिवदवदानदेशानां नासंकरो भवतीत्यर्थः ॥

द्विः प्रथमस्यावद्येत्पञ्चावत्तिनः । ७ ।

त्रिष्वपि वक्ष्यमाणेषु यागेषु प्रथमाद्धविषो द्विरवद्येत्पञ्चावत्तिनः षडवत्तत्वाय ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमते ऽनु स्वधेति संप्रे-ष्यति । ८ ।

अनु स्वधेत्यनुवाक्यां संप्रेष्यति ॥

सकृत्पुरोडाशस्यावद्यति सकृद्धानानां सकृन्मन्थस्य । ९ ।

त्रिभिरेतैरवदानैरुपस्तरणाभिघारणाभ्यां च चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तं संपद्यते । पञ्चावत्तिनः षडवत्तत्वं प्रथमस्य द्विरवदानादिति द्रष्टव्यम् । तच्च मध्यादेव सकृत्सकृदवदानं यागत्रये ऽपि । प्रत्यभिघारणं तत्त-याग एव भवति ॥ धानाम् तु मा भेः मंविक्थाः मा ते हिंसौरिति पदानां बहुवदूहः यथा मा भेष्ट मंविक्थ्वं मा वो हिंसिष्टेति । केचित्तु भरतमुद्धरतेमनुषिञ्चतेति च कुर्वन्ति ॥

दक्षिणतो ऽवदायाभिघार्योदङ्ङतिक्रम्य दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नो स्वधेत्याश्रावयति। १०।

दक्षिणतो ऽवदाय दक्षिणतः स्थित इत्यर्थः। तत्राश्रावयेत्यस्य स्थाने स्वधाकारः। तेनो श्रावयेति पक्षे ओ स्वधेति भवति॥

अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति। सोमं पितृमन्तं स्वधेति संप्रेष्यति। ये स्वधामह इति यजति। स्वधा नम इति वषट्करोति। ११।

गताः॥

स्वधाकारं तु प्रतिषिध्य बह्वृचवाजसनेयिनामाश्रुतप्रत्याश्रुतान्येव विदधाति। १२।

श्रुतिरिति शेषः॥

द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह। १३।

सर्वेषु यागेषु द्वे द्वे अन्वाह॥

ऋचमुक्त्वा प्रणौति। अपरामुक्त्वा प्रणौति। १४।

द्वयोरप्यनुवाक्ययोः प्रणवः कार्य इत्यर्थः॥

त्वं सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्ति। १५।

याज्यानुवाक्या इति शेषः॥

एका याज्या। १६।

याज्यास्त्वेकैका भवन्ति॥

अग्निष्वात्ताः पितर इत्येषा ॥ ये अग्निष्वात्ता ये ऽनग्निष्वात्ता अंहोमुचः पितरः सोम्यासः । परे ऽवरे मृतासो भवन्तो ऽधिब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥ वान्यायै दुग्धे जुषमाणाः करम्भमुदीराणा अवरे परे च । अग्निष्वात्ता ऋतुभिः संविदाना इन्द्रवन्तो हविरिदं जुषन्तामिति पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यः । १७ ।

गतः ॥

उपांशु परिश्रिते पितृयज्ञेन चरन्ति । १८ ।

पुनःपरिश्रितवचनमादरार्थम ॥

एतेनैव कल्पेन पितॄन्बर्हिषदो यजत्यग्निष्वात्तान ।१९।

यो ऽयं सोमस्य पितृमतो याग उक्तः स्वधाकारोदगतिक्रमणादिरेतेनैव पितॄन्बर्हिषदो यजति पितॄनग्निष्वात्तांश्चेत्यर्थः ॥

अग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृदर्थे यजति । २० ।

एतेनैव कल्पेनेत्येव तस्यापि पितृत्वाविशेषात् । तत्राग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते ऽनु स्वधेति तु कल्पान्तरकाराः । यदा त्वग्नये कव्यवाहनाय मन्त्रः तदापि स्विष्टकृदर्थे द्वितीयो ऽग्निः कव्यवाहनो भवत्येव ॥

यां देवतां यजेत्तद्धविषः प्रथममवदानमवद्यति । २१ ।

इज्यमानायै देवताया हविषः प्रथममवदाय तत उत्तराभ्यामुत्पत्तिक्रमेणावद्यति ॥

स चावदानकल्पः। २२।

पुरोडाशेज्यायामुक्तस्त्रिभ्यो ऽवदानकल्पः स एवोत्तरयोरपि हविषो-रित्यर्थः। यदा तु सोमाय पितृमत आज्यं तदा पञ्चगृहीतेन षड्गृहीतेन वा ध्रौवेण सोमं पितृमन्तमिष्ट्वा ततो ऽनयैवावृता हविर्भिर्यजति॥

मन्थ इडामवद्यति मन्थं वैव। २३।

इडावदानकाले मन्थे किंचिदिडामवद्यति सर्वमेव वा मन्थमित्यर्थः। यथा षडाद्यानीडामवद्यति षड्भ्यो वेत्यादि तथा मन्थादिडाम-वद्यति॥ मन्थं वेत्येव कल्पान्तरकाराः। तत्रैव मन्थे इतराभ्यां हविर्भ्यामिडामवद्यति। मन्थमेव वा केवलं नेतरे हविषी इत्यपरे। तच्च नितरयोर्हविषोरिडाभ्रंशनेन दोषः॥

मन्थं होत्र आदधाति। २४।

अवघ्रेण सर्वभक्षा इति वक्ष्यति। तेनोपहूतामिडां मन्थवर्जं भक्षण-मन्त्रेणावधाय ततो मन्थांशं होतृहस्त आदधाति॥

तं होतावजिघ्रति। २५।

इति पञ्चदशी कण्डिका।

ब्रह्माध्वर्युरग्नीद्यजमानश्च। १।

तं होतृहस्तस्थमेव यथोक्तेन क्रमेणावजिघ्रन्ति। तेनैव मन्त्रेण ततः प्रस्तरे मार्जयन्ते॥ अथवा प्रतिपन्त्यन्तरमेतद्वैशेषिकं मन्त्रस्य। स

लिङ्गाद्येषः। तथोत्कर्षमप्यस्य पक्षे वक्ष्यति। अत्रैके भक्षणेत्यादिना। सत्याषाढस्त्वाह मन्थमवघ्राणार्थं परिशिष्येडामिति। तेन मार्जनान्ते तूष्णीमवजिघ्रन्ति प्राशित्रावघ्राणे लब्धवनयनमन्त्रो ऽर्थलोपनिवृत्तः। प्राशनमाभ्यभिमर्शनमन्त्रावपि लिङ्गविरोधादित्येके ॥

अपि वा न यजमानः।२।

गतः॥

समशो वा प्रतिविभज्यावघ्रेण भक्षयित्वा बर्हिषि लेपान्निमृजन्ते।३।

विभज्य वा मन्थं स्वंस्वमंशमादायावजिघ्रन्ति ॥

उदकुम्भमादाय यजमानः शुन्धन्तां पितर इति त्रिः प्रसव्यं वेदिं परिषिञ्चन्पर्येति।४।

वेद्यां सादितमुदकुम्भमादाय परिषिञ्चति। मन्त्रान्तः ॥

निधाय कुम्भमया विष्ठा जनयन्कर्वराणीति त्रिरपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति।५।

निधायैव कुम्भमपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति न तु हस्तस्थकुम्भमित्यर्थः। नन्वेवमसंभवादेवापरिषेकसिद्धेरनर्थकः प्रतिषेधः। सत्यमनर्थकः। तथापि लौकिक एवायमुक्तिप्रकारो वैचित्र्याय कृत इत्यलमतिनिर्बन्धेन ॥

हविःशेषान्संस्रोमाय* पिण्डान्कृत्वा तिसृषु स्रक्तिषु

* Thus all MSS., instead of संस्रोमाय (if Rudradatta's explanation should be correct).

निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामिति। एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम्। ६।

हविःशेषान् सर्वमञ्जेडापत्ते द्वौ इतरथा त्रीन्॥ संस्रावान्वाय संप्रोत्पूर्वी मनतिमर्दने द्रष्टव्यः। रत्नयोरविशेषः। नलोपश्छान्दसः। संप्रम्रयेति यावत्॥

त्रीन्परान्पितॄनन्वाचष्टे। षष्ठं प्रथमे पिण्डे। पञ्चमं द्वितीये। चतुर्थं तृतीये। ७।

प्रपितामहात्परानपि त्रीन्पितॄन्प्रातिलोम्येन त्रिषु पिण्डेष्वन्वाचष्टे पित्रादिकीर्तनानन्तरं कीर्तयति नामभिरेव तेषामपि नानामगृहीतं गच्छतीति वचनात्। तद्यथा एतत्ते तत रुद्र विष्णो ये च त्वामन्वित्यादि। केचित्तु परान्पितॄन् प्रपितामहस्य प्रपितामह प्रपितामहस्य पितामह प्रपितामहस्य ततेत्यन्वाचक्षते॥

उत्तरस्यां स्रक्त्यां रिप्तलेपं निमृज्याव पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्युक्त्वोदञ्चो निष्क्रम्य सुसंदृशं त्वा वयमित्यैन्द्र्यर्चाहवनीयमुपतिष्ठन्त ऐन्द्रीभ्यां वा। ८।

रिप्तलेपं हस्ते लिप्तं पिण्डलेपं निमृज्याव पितर इत्याह यजमानः। तत उदङ्निष्क्रमणादि सर्वेषाम्॥

आ तमितोरुपस्थायाक्षन्नमीमदन्त हीति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते। ९।

यावदनुच्छ्वसन्तस्ताम्यन्ति तावदैन्द्र्या ऐन्द्रीभ्यां वाभ्यासेनाहवनीय-मुपस्थाय ततो गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ॥

एतयैव परिश्रितं प्रविशन्ति। १०।

एतयैव पङ्क्त्या परिश्रितं वेदिदेशं प्रविशन्ति ॥

अत्रैके भक्षणपरिषेचने समामनन्ति। ११।

मन्थावघ्राणवेदिपरिषेचने अत्र वा क्रियेते ॥

अवघ्रेण सर्वभक्षाः। १२।

प्राशित्रेडायजमानभागा अप्यवघ्राणेनैव भक्ष्याः न केवलं मन्थ इति ॥

आञ्जनादि पिण्डपितृयज्ञवदा पङ्क्त्याः। १३।

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्योपस्थानान्तमित्यर्थः ॥

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या पुनरेति। १४।

पुनः परिश्रितमेति ॥

विस्रस्य प्राचीनावीतानि यज्ञोपवीतानि कुर्वते। विपरिक्रामन्त्यृत्विजः। विपरिहरन्ति स्रुचः। १५।

येषां पूर्वं विपर्यासः तानि सर्वाणि यथापूर्वमेव कुर्वन्ति ॥

अपकर्षन्ति परिश्रयणानि। १६।

परिश्रयणानि अपनयन्त्येव। ततो ऽन्वाहार्यं दत्त्वा ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इति प्रतिपद्यन्ते ॥

औपभृतं जुह्वामानीयापबर्हिषावनूयाजौ यजति। देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति। यजेत्युत्तरम्। १७।

व्याख्यातो ऽयमवभृथे॥

सूक्तवाकं प्रति निवीतानि कुर्वते। १८।

सूक्तवाकप्रैषप्रभृत्या तत्समाप्तेर्निवीतानि कण्ठावलम्बितानि कुर्वन्ति। ततः परं तु यज्ञोपवीतान्येव सूक्तवाकं प्रतीति वचनात्॥

न पत्नीः संयाजयन्ति। १९।

पत्नीसंयाजाभावे ऽपि गच्छत्येवाध्वर्युः पश्चात्। स्रुचौ च स्फ्ये सादयित्वा संपत्नीयं पत्न्या विना जुहोति उपरिष्टात्पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्यां पत्नीसंयाजानङ्गत्वात्तेषाम्॥

न समिष्टयजुर्जुहोति। २०।

समिष्टयजुरभावे ऽपि बर्हिः प्रह्रियते कालोपलक्षणत्वात्तस्य॥

सर्वमन्यत्क्रियते। २१।

अतो ऽन्यत्सर्वं ब्राह्मणतर्पणान्तं क्रियते। तत्र भर्जनकपालविमोके यद्गमें कपालं तदपि व्रते इत्यूहः॥

संतिष्ठते पितृयज्ञः। २२।

गतः॥

इति षोडशी कण्डिका।

इति चतुर्थः पटलः॥

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावन्तो यजमानस्या-
मात्याः सस्त्रीकास्तावत एकातिरिक्तान्। १।

व्याख्यातो ऽयं करम्भपात्रविधौ ॥

यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कमकरमिति निरुप्य-
माणेषु यजमानो जपति। २।

गतः ॥

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति। ३।

सर्वमेवैषां तन्त्रं तूष्णीकं भवति। तत्र यावन्तः पुरोडाशसंयोगिनः पदार्था होमाद्य तावन्त एव क्रियन्ते। यथा विहृत्याग्नीन्परिस्तरणानाहृत्य वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्य पुरोडाशार्थानि पात्राणि स्रुवाज्यस्थाल्यौ च प्रयुज्य पवित्रे कृत्वा पात्राणि संमृज्य प्रोक्षनिर्वापादीनि ॥

उत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रयति। ४।

गतः ॥

तानभिघार्यानभिघार्य वोद्वास्यान्तर्वेद्यासाद्य पशूनां
शर्मासीति मूते समावपति। ५।

आप्यलेपं निनीयाज्यं निरूप्य पुरोडाशानुद्वास्यासंकृतायां वेद्यामासादयति। ततो मूते क्षिपति। धान्याद्यावपनार्थमारणपुञ्जो मूतम् ॥

मूतयोर्मूतेषु वा। ६।

गतः ॥

कोशापिधानेन हरन्तीत्येकेषाम्। ७।

वस्त्रादिनिधानार्थो वेत्रादिमयः पेटकादिः कोशः। तस्यापिधाने वासमोप्य हरन्ति॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ इति दक्षिणाग्नेरे-कोल्मुकं धूपायद्धरति। ८।

एकं अद्वितीयमुल्मुकमेकोल्मुकं मन्त्रवर्णात्। धूपायत् धूमायमानम्॥

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वाखुस्ते रुद्र पशुरित्याखूत्कर एकं पुरोडाशमुपवपति। ९।

सर्वे गच्छन्त्यृत्विजो ऽमात्याश्च। आखुभिरवटादुत्कीर्णाः पांसवः आखूत्करः॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन्। १०।

यदि शत्रुमान्यजमानः स्याद्द्विष्टि च तं तदा मनसा ध्यायन्नाम निर्दिशति देवरत्तस्ते पशुस्तं जुषस्वेति॥

यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात्। ११।

यदि दयालुः सन्तमपि शत्रुं न द्विष्यात्तदापि पूर्वतर एव विधिरा-खुस्ते रुद्र पशुरिति॥

चतुष्पथ एकोल्मुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वेषां पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदाय मध्यमेनान्त-मेन वा पलाशपर्णेन जुहोति। १२।

इति सप्तदशी कण्डिका।

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेति भेषजं गव इत्येताभ्यां चातुष्पथमग्निं परिषिञ्चति। अवाम्ब रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति। १।

गताः॥

त्र्यम्बकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परियन्ति। २।

परियन्त्यमात्याः सयजमानपत्नीकाः स्त्रियश्च॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम्। उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मा पतेरिति यजमानस्य पतिकामा परीयात्। ३।

यदि स्याद्यजमानस्य कन्या पतिकामा साप्यनेन मन्त्रेण परीयात्। यस्य कस्य च पतिकामा स्यादित्येकं यजमानस्येत्यपरमिति तु भारद्वाजः॥

ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य प्रतिलभ्य त्र्यम्बकं यजामह इति यजमानस्याञ्जलौ समोप्य भग स्थ भगस्य वो लप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन त्रिः समावपेयुः। ४।

सर्वे ते पर्येतारः प्रत्येकमेकैकं पुरोडाशमादाय तानूर्ध्वमाकाशे उत्क्षिप्य पुनर्गृहीत्वा परिगमनमन्त्रेण यजमानस्याञ्जलौ समोप्य भग स्थेति पुनः स्वंस्वमपादत्ते। एवं त्रिः कुर्वन्ति॥

*पतिकामा यास्त्वैवं समावपेयुस्तथैव मन्त्रं संनमयत्यः। ५।

या या यजमानस्य कन्या पतिकामा तस्यास्ताञ्जलावेवमेव चिः समावपेयुः। समावपनमन्त्रं तु सापि पूर्ववत्संनमय्य वदन्तीत्यर्थः। संनमयत्यः संनमय्येत्यर्थः॥ भारद्वाजस्त्वाह पतिकामाया अपि समावपेयुरिति॥

परीत्यपरीत्य समावपन्तीत्येके। ६।

प्रथमपर्यायवदुत्तरयोरपि पर्याययोः परिगमनस्यायमुभयत्र विकल्पः॥

तान्मूते समावपति मूतयोर्मूतेषु वा। ७।

यदापि कोशापिधानेनाहृतास्तदापि मूत एव समावपत्यध्वर्युः॥

एष ते रुद्र भाग इति वृक्ष आसजति वृक्षयोर्वृक्षेषु वा। ८।

आसजति मूते स्थापयति। यदा द्वे बहूनि वा मूतानि तदापि बहुष्वासजति। अतोहेति मन्त्रान्तः॥

अपि वा मूतयोः समोप्य विवधं कृत्वा शुष्के स्थाणौ वल्मीकवपायां वावधायावततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासोमिति चिरवताम्यन्ति। ९।

* The interpretation of the commentator would require पतिकामायायैवं written as one word, but his interpretation is ungrammatical. The passage is to be translated: 'The girls who long for a husband put down (their cakes) in the same way, modifying the mantra in the manner aforesaid,' but not: 'In behalf of such a girl, they put down (the cakes) modifying etc.'

द्वयोरेव मूतयोः छिन्ना ते च विवधकल्पिते कृत्वा विवधेनैव स्थाणौ वल्मीकवपायां वा मन्त्रेणावदधाति । विवधो नाम स्कन्धवाह्यः साधनविशेषः येन गोपालाः क्षीरभाण्डानि वहन्ति । ततः सर्वे ऽवततधन्वेत्यावर्तयन्तस्तावन्निरुच्छ्वासास्तिष्ठन्ति यावत्ताम्यन्ति । एवं त्रिः कुर्वन्ति ॥

अपः परिषिच्याप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यैधो ऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते । १० ।

अपः परिषिच्य परितो मूतमवस्रावयित्वा । व्याख्यातः शेषः ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

आदित्यं घृते चरुं पूर्ववन्निर्वपति । १ ।

तेष्वेवाग्निष्वादित्यं निर्वपति । पुनर्वदित्यग्न्याधेयादित्यवत् सप्तदश सामिधेन्यस्तुर्धाकरणकाल इत्यादिविधिनेत्यर्थः । वरस्तु नेष्यते दक्षिणान्तरवचनात् । तथान्यत्र वरदानादित्येव भारद्वाजः ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा । २ ।

गतः ॥

गौर्वा श्वेतः श्वेतन्यङ्गो वा । ३ ।

सर्वश्वेतः श्वेतचिह्नमात्रो वा पुंगवः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गतः ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेच्चक्षुष्कामो बार्हस्पत्यं चरुं ब्रह्मवर्चसकाम ऐन्द्रं पशुकामः सारस्वतं प्रजाकामः पौष्णं प्रतिष्ठाकामः । ५ ।

एतान्यादित्यस्य काम्यान्यनुनिर्वाप्याणि कामानुसारेण कर्तव्यानि । किमेतानि कामबहुत्वे समुच्चीयन्ते । नेत्याह ॥

एतेषां यत्कामयेत्तदनुनिर्वपेत् । ६ ।

एतेषां हविषां यमिच्छेत्तमेवानुनिर्वपेत् । न ततो ऽधिकमित्यर्थः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

संतिष्ठन्ते साकमेधाः । ८ ।

आदित्यान्ते संतिष्ठन्ते काम्यत्वादनुनिर्वाप्याणाम् ॥

अथ पौर्णमास्येष्ट्वोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ॥ मन्त्रादिर्विक्रियते । यो अस्याः पृथिव्यास्त्वचि निवर्तयत्योषधीः । अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥ अग्निस्तिग्मेनेति समानम् । ९ ।

व्याख्यातो ऽयं वरुणप्रघासेषु ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥